А. БЕЛИЋ

СРБИ И БУГАРИ

У БАЛКАНСКОМ САВЕЗУ И У МЕЂУСОБНОМ РАТУ

(СА ПЕТ КАРАТА У ТЕКСТУ)

БЕОГРАД 1913
ИЗДАЊЕ КЊИЖАРЕ С. Б. ЦВИЈАНОВИЋА

ПРЕДГОВОР

Међу руским издањем ове књиге и српским — плануо је други крвави балкански рат. Иако су њиме у пракси решена сва питања која се у овој књизи расправљају на други начин него што се у њој мислило, ипак она, надам се, није изгубила сасвим своју вредност. У њој се сада ретроспективно може видети, колико су Срби уносили добре воље, да се њихова распра са Бугарима на миран начин сврши; али из ње ће се видети такође и то, колико су Срби сматрали да је света народна ствар она за коју су пре краткога времена примили, тако одлучно, наметнути им рат. Сем тога, из ње ће се видети, какви су се погледи, и са научне и са политичке стране, груписали око питања српско-бугарског спора.

Како ме је други балкански рат затекао онда када сам завршавао српско издање своје књиге, Срби и Бугари у балканском савезу, сматрао сам да није без интереса да додам и све оно чиме се односи међу Србима и Бугарима оцртавају и у другом рату до преговора о миру. На тај смо начнн добили потпунију слику српско-бугарских односа 1912—13 год.

Према руском издању, Сербы и Болгары въ балканскомъ союзѣ (Петроград, 1913, 83 стр.), ова је књига

у првоме свом делу знатно проширена. Четири главе Прилога (V—VIII) потпуно су нове. Али велики део њихов био је раније штампан на руском језику у различним чланцима пишчевим. Тако: V гл. наштампана је у С.-Петербургскія Вѣдомости, бр. 127 од ове год., један део VII гл. у Новое Время, бр. 13.326, а цела VIII гл. опет у С.-Петерб. Вѣд. бр. 125.

При превођењу и горње књиге, и осталих чланака, сем стварних додатака, чињене су само незнатне измене. По нека су тврђења у њој исправљена према новијим подацима. Да поменем, најзад, и то, да је један део превода ове моје књиге од непознатог ми преводиоца излазио у „Самоуправи" за ову годину.

При састављању ове књиге биле су ми врло драгоцене напомене г. Љуб. Стојановића. Сем тога, од користи су ми биле примедбе и г. г. Ст. Новаковића, Јов. Цвијића, Ст. Станојевића и В. Руварца. Скицу географских карата израдио је г. Д-р В. Руварац. Свима њима, а нарочито г. г. Љуб. Стојановићу и В. Руварцу, изјављујем своју срдачну захвалност.

15 јула 1913.
Београд.

А. Б.

СРБИ И БУГАРИ

У БАЛКАНСКОМ САВЕЗУ

ПРВИ ОДЕЉАК

I.

Принципи поделе освојене територије.

И пред балканским је савезом, и пред целом је Европом тежак задатак: да створе сада не привремене погодбе за узајамни живот балканских народа, већ чврсте основе и за пријатељске односе у будућности између њих, и за даљи успешни културни развитак сваког од њих. До тога се може доћи једино праведном поделом освојених земаља међу савезницима.

Подела освојене земље не треба да буде деоба плена, тако да сваки савезник очупа за себе што бољи комад, већ најрационалније повлачење граница међу савезницима према принципима, утврђеним на основу учешћа у рату сваког од њих, на основу резултата рата и погодаба од којих зависе насушне потребе сваког од њих.

По себи се разуме да се национално, етнографско и историско право засебних балканских савезних држава не сме косити са предузетим решењем територијалних питања, у колико је год то уопште могуће; али то право не треба схватати једнострано, партиски или шовинистички, већ га треба разумети на основу несумњивих факата који и овде могу бити утврђени, иако се баш ту у многом којечему специјалисте разилазе. Али због географских

или економских разлога та се права могу уопште применити само до извесне границе; тако, на пр. апсолутна или велика већина турских и грчких становника у централној и јужној Тракији не може решавати питање о Тракији у корист Грка, јер би се томе противили животни интереси Бугарске и географски положај Тракије која је потпуно одвојена од Грчке, а представља природно продужење Бугарске према Егејском мору. Тако исто, ако Солун припадне Грцима, њима ће припасти и део словенског становништва те вароши, а сем тога и словенско становништво оног дела јужне Македоније којим ће Солун морати бити везан са осталом грчком теритотијом. После многовековног заједничког живота различних народа на неким местима Балканског Полуострва под туђом владом, он ће се и сада моћи продужити само тако, ако га буде пратила потпуна слобода савести, како у вероисповедном, тако и у националном смислу; јер је поменута заједница многовековне културе и узајамних интереса изравнала већ одавно многе неједнакости међу тим народима.

На тај начин, права која истичу из реалних факата савезничког рата и тачно схваћени животни интереси сваког од заинтересованих балканских народа — то је једино могућан критеријум за разграничавање савезничких земаља. Свако је друго мерило мало поуздано. Јер права савезника која истичу из факата савезничког рата истичу управо из стварне снаге савезника, њихове материјалне моћи; и свака повреда тога права повукла би за собом отпор најелементарнијег карактера. А незадовољавање реалног минимума, потребног за уопште могућни економски развитак или чак и за само постојање неке балканске државе као слободне, независне земље — не би могло бити замењено никаквим компензацијама.

Коме су и најмање познате националне тежње балканских народа, тај се мора са мном сложити да се поменути трезвени и сухи принципи могу тешко поми-

рити са њима. Али озбиљност њихових претензија не треба мерити по ларми која се због њих некада дизала и сада диже. Ма како та ларма била велика, она ће се ипак утишати, ако не буде представљала ништа друго до шовинистичко запомагање и кукање. Уосталом, она је сасвим разумљива, и несумњиво је да ће се још дуго осећати последице дугог рада различних пропаганди у европској Турској, а нарочито у Македонији. Мислило се да ће турске провинције у Европи добити своју аутономију, и зато се свака пропаганда старала да привуче народ на своју страну. Јер у таком случају већина, коју би имао један од заинтересованих народа, истумачена у националном смислу, могла је имати велики политички значај. Зато је и борба за партиско-националну већину, у Македонији нарочито, била веома огорчена. Али овим ратом и том вештачком стварању народности у Македонији — учињен је једном за свагда крај. И један од великих резултата овога рата и јесте баш у томе, што ће се дефинитивно стање Македоније уредити не по привременим успесима политичких партија у њој, већ на основу праведнијих и сталнијих принципа.

Само тако решење балканског питања (решење источног питања још је пред нама!) које буде било основано на реалној снази савезника, у рату показаној, и на задовољењу државних потреба за успешни политички и економски развитак свакога од њих — моћи ће уклонити, надамо се, све неспоразуме међу њима. Оптуживања за неискреност и за отимање туђе земље требало би заиста да нестане, ако подела земље буде извршена у том смислу, јер он искључује све задње намере. А узајамно незадовољство, које ће се несумњиво јавити код свих савезника, мораће, најзад, уступити место тачно схваћеним властитим интересима сваког од њих и интересима балканског савеза. Јер ако неке споредне жеље савезника буду и неостварене, нека се сви савезници подједнако теше уверењем, да нема решења

које би све задовољило, и да нема балканског народа који не би осећао извесну неправду према себи, и при најбољем решењу свих питања.

Нека ситни неспоразуми не помраче пред њиховим очима сјајне резултате које су они постигли после многовековних тешких искушења; и нека ти, многоструки по значају своме, резултати борбе савезника са Турцима не упуте њихову судбину путем узајамног уништавања, већ путем новог, плодоносног и срећног заједничког живота!

II.

Уговори савезника до рата. — Савезнички споразуми.

Многи ће приметити да је тешко утврђивати принципе о подели савезничке земље без обзира на уговоре који су постојали међу савезницима. И позваће се на српско-бугарски споразум који — као што се обично мисли — знатно сужава слободу кретања у том правцу; они ће поменути Бугаре који траже строго вршење тог уговора.

Како су такве примедбе заиста могућне, ја ћу се и зауставити на поменутом уговору; али ја морам признати да његове одредбе знам само у толико у колико су оне биле помињате у савременој штампи. Поређењем таквих извештаја и разговорима са добро обавештеним људима ја сам гледао да уђем у суштину уговора и његових главних одредаба. Али ипак ја не могу улазити у детаље, већ ћу се ограничити једино објашњењем принципскога значаја српско-бугарског уговора за решење питања која је подстакао савезнички рат а која се тичу Срба и Бугара.

Српско-бугарски је уговор створен за случај, када Срби и Бугари буду сами ратовали против Турака. Он не представља засебан српско-бугарски споразум као део уговора балканског савеза. Балкански савез се не јавља као

његова консеквенца, нити се српско-бугарским уговором тај савез условљава. Тај уговор, ма из колико делова он био састављен, регулише само односе међу Србима и Бугарима у зависности од одређених претпоставака; отуда се и његова остварљивост јавља као последица тачно утврђених погодаба.

Међутим оно што је било на Балкану — био је рат против Турака савезних балканских држава, а не само Срба и Бугара. У балкански су савез Срби и Бугари ушли не као засебна целина, већ као засебни савезници. Тај савез има уопште карактер врло ускога савеза четири балканске државе у којем је сваки члан учинио не оно што је био дужан учинити, него оно што је могао.

Тај општи карактер балканског савеза знатно мења значај српско-бугарског уговора за дефинитивну поделу освојене територије. Јер је, у ствари, добивено нешто сасвим друго, него што је било предвиђено уговором. Док је уговором предвиђен привремени карактер борбе Срба и Бугара са Турцима, — борба савезника са њима добила је одмах дефинитивни карактер. Док се према уговору имала на уму, у главноме, борба у Македонији, сада се развила борба за освојење целе европске Турске. Место уговором потпуно тачно одређенога броја војне снаге који је имала дати Србија, она је била принуђена да удвоји своју снагу, тако да се њена убојна сила потпуно изједначила са бугарском. Према новим циљевима борбе са Турцима, према којима су била употребљена и друкчија средства, него што је уговором предвиђено, находило се и вођење самога рата. Да ли је могуће да се од тих очигледних промена у циљу, средствима и вођењу рата — не находи ни у каквој зависности само заједничким успесима добивена територија? Како у српско-бугарском уговору ништа од тих промена није предвиђено, природно је да је уговор сасвим недовољан за решавање многих питања која су искрснула у току рата а која се тичу и само Срба и Бугара.

Да то нису празна тврђења, навешћу неколико доказа. У уговору није ништа предвиђено о томе, како треба да буде измењена српско-бугарска граница, у њему повучена, ако Срби буду приморани да уведу у убојни ред на 150.000 војника више него што је уговор предвидео, а Бугари не буду били у стању да пошаљу у Македонију оних 100.000 војника које је уговор предвиђао. Тако се исто у њему не говори ништа о изменама које треба у том правцу да се изврше, ако Бугарима устреба већа помоћ него што је било прописано, као што је и био случај. У уговору је, истина, било речено да се Србија може ширити у Албанији, а Бугарска у Тракији; али у њему није било предвиђено, шта треба да наступи у случају, ако сви савезници (Грци — блокадом, а Срби — својом војском) помогну да Тракија буде заузета, а то не учине према Албанији. Међутим предвиђено је да у случају мешања у рат према Србима иностране државе — Бугарска мора помоћи Србији знатним делом своје војске. Принципски значај познатога факта, што Бугарска није била у стању помоћи Србији против Аустро-Угарске у тренутку њених претњи заузећем Србије због Србијина изласка на Јадранско море, — толико је велики, да он мора ослабити обавезност уговора у другим правцима. Јер треба имати на уму да се Бугарска била обавезала помоћи Србији у таквом случају половином своје војске. Тај је случај наступио, а Бугарска није била у стању извршити уговор. Сем тога, отпорна је моћ Србије према Аустро-Угарској била знатно ослабљена и тиме, што је Србија, иако то није било предвиђено уговором, послала 50.000 војника Бугарској у помоћ и што је са својих утврђења скинула топове и послала их против Једрена. Због свега тога Србија се морала повући пред Аустро-Угарском, а то је повлачење имало као последицу губљење Албаније. У уговору ништа није речено о такој могућности, а несумњиво је да се о њој мора водити рачуна. Јасно је за свакога да не може у првом случају сва корист

пасти у део Бугарима, а у другом случају сва штета на рачун Срба и Грка. Познато је тако исто да је Србија врло брзо завршила свој ратни задатак, међутим она је морала због бугарских захтева о предаји Једрена, грчких — због острвља, а црногорских због Скадра да држи целу своју војску у пуној убојној спреми више од четири месеца. Све то није могао уговор предвидети, а све то мора бити узето у обзир при решењу питања о подели савезне територије. И т. д.

Из поменутих крупних факата за свакога је јасно да чињенице савезнога рата прелазе далеко границе српско-бугарскога уговора, и да он не може дати одговора и на најосновнија питања о уређењу дефинитивнога поретка међу поменутом двојицом савезника. Да ли је могуће претпоставити да због тога што тих одговора у уговору нема, њих и не треба да буде, и да се поменуте чињенице могу сматрати као да и не постоје. Према нашем мишљењу, напротив, тих одговора у српско-бугарском уговору није ни могло бити, због тога што се њиме предвиђао рат сасвим других размера него што је био овај. А за овај рат уговора уопште нема; нема га због тога што је тешко било помирити супротне интересе неколиких савезника о истој територији у оно време кад се крајњи резултати рата нису могли знати. С друге стране, балкански је савез и образован до краја под громом топова. Он је добио карактер целине у преговорима о почетку и вођењу рата, у изради заједничких услова за примирје и мир с Турцима. Отуда је сасвим природно да заједнички дефинитивни споразум свих савезника и може представљати сада једини излаз из ратом створене ситуације.

У сваком другом случају балкански би савез стајао пред жалосном перспективом. Јер, када би на пр. Бугари тражили од Срба извршење само онога што стоји у уговору, не водећи ни у колико рачуна о потпуно измењеним погодбама рата и његовим резултатима, Србија би морала за све што је излазило из оквира уговора с Бугарима, а што је њу стало великих жртава, споразумети се с другим

савезницима. Тако би се балкански савез находио за решење истих питања пред неколиким уговорима који би се један другоме противили. И тада би његов задатак био још сложенији. И тешко би било дати првенство једном уговору према другоме, јер би се сви они оснивали на реалним фактима. Њима би се старали савезници да попуне празнине које би могле бити констатоване у ранијим уговорима према стварним догађајима.

Надајмо се да до тога неће доћи; али одатле се види да не би било тешко показати апсурдност српско-бугарскога уговора, када би некоме пало на памет да све сложене односе међу двојицом савезника у време поделе савезничке земље решава искључиво на основу уговора који је створен под другим приликама и на основу којега су претпостављани сасвим други услови за повлачење граница међу савезницима.

Ако стану корети Србе за невршење уговора, који је светиња, и за недржање речи, дате у тако свечаној прилици као што је савез двеју држава, Срби ће с пуним правом одговорити да су они према Бугарима свето одржали реч у току целога рата; Срби се, шта више, нису ограничили прописима уговора, већ су помагали Бугарима свиме што им је било потребно. И да је рат имао онај карактер који је уговором предвиђен, невршење његових одредаба било би, заиста, нарушавање светиње. Али из свега што је речено јасно је да је у ствари, и према Бугарима и према савезницима, извршено у овом рату нешто сасвим друго него што је предвиђао уговор. Ако се пак ма с које стране пребаци Србима да су Бугари даље гледали и да су их преварили при склапању уговора, тада би могли запитати Срби: где је светиња уговора, створеног на изранији смишљеним лажним условима? Зар не би била већа повреда светиње дати у најсвечанијим тренуцима, са задњим мислима у души, територијална одређивања граница међу Србима и Бугарима на основу неостварљивих погодаба и нетачних и непотпуних услова,

него на основу несумњивих факата исправити те одредбе које би у првобитном облику могле бити судбоносне за једну страну.

Не, ја мислим, ствар до таких речи не треба да дође. И сувише је јасно за свакога да се савез Срба и Бугара развио у балкански савез; резултати рата јавили су се као плод заједничких напора свих савезника у пуној зависности од широких циљева балканскога савеза и примене средстава која су им одговарала. И зато је тако исто јасно за свакога да је једино балкански савез компетентан да да̂, на основу факата рата и његових резултата, дефинитивно мишљење о начину поделе освојене територије. Када је балкански савез у свима другим правцима заменио савез српско-бугарски, он га мора заменити и у том правцу. На тај начин, јасно је да за дефинитивно решење свих спорних питања о новој територији могу бити од значаја једино чињенице, утврђене самим ратом. Такав начин поступка одговара несумњиво и духу српско-бугарскога уговора; јер исто онако као што је у њему граница међу Србима и Бугарима стављена непосредно у зависност од неких реалних услова, у њему утврђених, тако и сада од реалних факата, тачно утврђених и верификованих, а не од условних, хипотетских погодаба, зависиће и дефинитивно одређивање нове границе.

Сем свега другога, тај је начин поделе и једино правичан. Јер не би требало да буде иједне балканске државе која га не би усвојила, чак и у случају када би постојао претходни уговор балканских савезних држава, ако се претпостави само да свака од њих искрено жели пријатељство осталих и да не жели да се користи туђом помоћи ради својих егоистичних циљева. Јер никада, и ни у једном уговору не може се све предвидети што се може појавити за време његове примене. Зато би после свршетка рата ревизија такога уговора, кад би га и било међу савезницима, морала бити ствар коју би подједнако желели сви његови учесници.

III.

Релативни значај српско-бугарскога уговора. — Закључак.

Ма како ми гледали на значај српско-бугарскога уговора за крајње решење питања о подели, несумњиво је да он представља први и најважнији моменат у историји стварања балканскога савеза. Без првобитнога споразума Срба и Бугара било би немогућно отпочети рат с Турцима, а без њихових заједничких војних операција против заједничког непријатеља, као што је овај рат лепо показао, још би мање били могућни њихови ратни успеси; а вероватност дефинитивне и потпуне победе прешла је на страну првобитне двојице савезника онда, када су им се придружили и Грци, и Црногорци.

Али погрешно би било мислити да је значај балканскога савеза само историски. Напротив, његов пун, стварни значај остаје и сада у снази. Јер је у њему, по нашем мишљењу, принципски правилно решено питање о граници међу Србима и Бугарима. Потребно је само да се његово принципско решење примени на нове чињенице које су се јавиле у току савезнога рата.

У српско-бугарскоме уговору један се део садашње савезничке територије назива спорним. То је, како тврде људи који добро знају уговор, део Македоније међу Родопима и Шар-планином. По тој територији повучена је прва граница међу Србима и Бугарима; јасно је да је она према свему овоме унапред одређена и за нову границу. Јер ма како тачно била одређена сва места, све горе и долине кроз које је требала да прође првобитна српско-бугарска граница, — ипак се нека сумња у њен дефинитивни карактер огледа у истицању спорности целе територије по којој је она повучена.

Сада је питање, на основу чега и у ком правцу формулишу Срби своје захтеве.

По обавештењима, добивеним из најаутентичнијих извора, Србија је извела у борбени ланац онолико исто бораца колико и Бугарска. Тај је факат сам по себи много тежи него све друго, на пр. број рањеника, убијених и т. д. Јер број жртава неки пут зависи од потпуно споредних услова који говоре више против онога који их наводи у своју корист него за њега; а, с друге стране, Србија је све време била вољна да учествује и учествовала је својом војском тамо где су и како су желели Бугари. Сетимо се, на пример, страшне опсаде Једрена и његова јуриша који се не би ни замислити могао без српске помоћне војске, ма како то нерадо признавали српски савезници. Уопште, било би потпуно узалудан посао хтети показати колико су заузећем Лозенграда или српском победом код Куманова били условљени потоњи савезнички успеси; колико је ослобођењем бугарске опсадне војске код Једрена после доласка српских дивизија условљена бугарска победа код Лиле-Бургаса; колико је од стране Срба уништењем турске војске код Битоља омогућено Грцима заузеће Јањине и, најзад, колико су Грци својом блокадом и превозним средствима олакшали савезничке успехе на различним тачкама велике територије на којој се рат водио. Одредити ту тачно проценат учешћа свакога савезника исто је онако немогуће као што је немогуће у друштвено-културноме развитку одредити потпуно тачно величину утицаја сваког саставног елемента.

Према томе само ова два момента могу бити у овом случају одсудна: колико је ко од савезника унео у заједнички посао, и који су општи резултати његових ратних операција.

Набрајање свега што је Србија унела у савезнички рат ми остављамо званичним српским круговима који имају све податке у рукама; а овде ћемо се задовољити главним фактом, већ једном поменутим, да је Србија унела у рат исту војну снагу колику и Бугарска. Што се пак тиче ратних успеха, довољно је позвати се на Ку-

мановску битку, на битке код Прилепа, на Битољску битку, на потпуно умирење Арнаута, на српско учешће у освојењу Једрена и у опсади Скадра, па да буде свакоме јасно да ти успеси нису ни у колико мањи од бугарских код Лозенграда, Лиле-Бургаса и Једрена. У оба случаја Турци, ако нису били потпуно разбијени, увек су били потиснути.

Ма како било велико право Срба да траже поделу освојене територије у пуној сразмери са овим, т. ј. половину њену, Србија не жели да решава тако крупна питања и свога живота и живота савезника аритметиком; јер је и сувише јасно да се пријатељски споразуми не могу оснивати код држава, сродних по крви и савезних, на простом рачуну; а Србија не само жели да крајњи споразум буде пријатељски, него она и предлаже своју границу под том претпоставком. С друге стране, ма какве биле математске цифре и теориска величина земље која треба по рачунима политичара да припадне једноме или другоме савезнику, увек има још много важнијих мотива у корист извесног решења ове врсте. То је економска неопходност и географски услови који се, без опасности за живот људи (а за њихову корист све се и ради), не могу противприродно помирити с решењима дипломата.

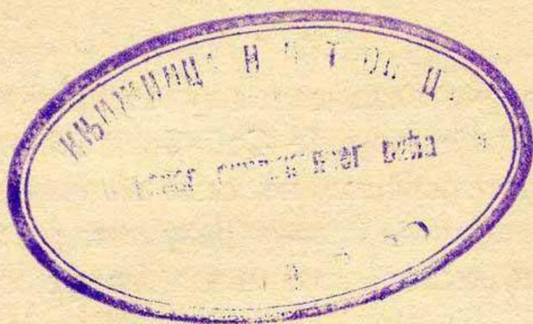
Ценећи велики значај балканског савеза, водећи рачуна о свима условима под којима се водио рат, и желећи да дође што пре до мирнога рада и развитка, — Србија се задржава само на оним границама које за њу представљају животну неопходност. У зависности од ње мораће се изменити до извесне мере она линија која је повучена у српско-бугарском уговору. Али она ће се изменити само у толико у колико је то потребно ради солидности стратегиских граница српских и најелементарнијих географско-економских услова за развитак Србије.

Ова је књига и написана ради тога, да се покаже: да се Србија у овом раду не руководи никаквим другим мислима до оним које су истакнуте. У даљим ће одељцима

ове књиге, надамо се, наћи читалац довољну потврду за то, да задржавање територије која је Србији потребна не стоји ни у колико у противности не само са њеним савременим правом, добивеним на основу резултата рата, него и са њеним старим, историским и етнографским правима.

Међу пограничном линијом која се одређује уговором (в. одељак II, 1. глава) и новом, поправљеном, — није велика разлика према ономе колико су се измениле прилике под којима су оне повлачене. И тај је факат један од доказа да Срби желе да одрже идеју пријатељскога споразума и савеза до крајње могућности.

ДРУГИ ОДЕЉАК

I.

Границе Србије према Албанији, Грчкој и Бугарској.

Србија је отпочела рат са два разлога: а) ради ослобођења своје браће која су живела под тешким приликама у Турској, и б) да створи чврсте основе за свој даљи културно-економски развитак. Понегде су се та два задатка поклапала, а понегде је требало употребити све напоре за остварење специјално једног или другог.

Војна експедиција у Драч и заузимање северне половине Албаније требало је да створе у тој земљи поредак и културне услове за живот, а тако исто да омогуће српској трговини да иде без препрека најкраћим путем ка мору. Али, као што је познато, према неодступном захтеву Аустрије, који су потпомогле и силе тројнога савеза, све су велике државе, без обзира на велике српске жртве, решиле да на тој територији мора бити створена аутономна Албанија. Чак и на елементарни захтев Србије, да изађе на море на својој територији која би јој једино осигурала железницу ка јадранским пристаништима, — Аустро-Угарска је одговорила отвореним протестом који је, после мобилисања великога дела њене војске, придобио за њено гледиште пристанак и осталих држава. Србија је морала да се за-

довољи неутралном железницом кроз Албанију коју би јој гарантовале велике државе. На тај начин оно чему је Србија тежила она није добила. Србија није добила трговачки пут ка Јадранскоме Мору који не би зависио ни од какве измене политичког стања изван њених граница. Зато Србија, ма како дубоко ценила тежњу великих држава, да онемогуће европски оружани сукоб, и њихову добру вољу да даду своје гаранције за сигурност неутралне железнице према Јадранскоме Мору, мора ипак са болом признати: да је сигурност њенога трговачкога пута ка великим тржиштима Европе стављена, у пуној мери, у зависност од албанске аутономне државе. Непоузданост тога односа није уклоњена одредбом лондонске конференције о поменутим заједничким гаранцијама, јер је и сувише добро познато какву принудну силу имају међународни уговори када се њима регулишу односи међу малим и великим државама, чак и у случају када се све државе, у даном тренутку, потпуно искрено обавежу да ће их поштовати. Пошто се, према свему оном што се дешава, уређење Албаније и сувише нејасно оцртава, то се неправичност лондонске одлуке о тако важним интересима Србије не може правдати разлозима у корист „слободне“, „аутономне“, „Албаније“.

Одавде се види да је албанско питање, због мешања Европе, добило сада за Србију сасвим други значај, него што је имало у почетку. Своје првобитне намере, о којима смо говорили, Србија је морала сада да замени бригом, да сачува своје будуће границе од Албанаца и да не допусти да, после свих албанских недела према српском мирном становништву у току целих десетина година, Срби и после овога рата буду остављени њима на милост и немилост. Држећи се тих погледа Срби сматрају да је једино могућно да граница међу Србијом и Албанијом иде на западу вододелницом западних притока Црнога Дрима до његова састава са Бе-

лим Дримом, а на северу Албаније вододелницом међу састављеним Дримом и притокама реке Маће. Само ће се на тај начин моћи сачувати долина Дрима за економски развитак тамошњега становништва, и само ће се на тај начин српска насеља на западу од Црнога Дрима и на југу од састављенога спасти од албанске освете за све оно што су Албанци, својом кривицом, претрпели у овоме рату. Граница коју штампа аустриска помиње и за коју вели да је примљена на лондонској конференцији апсолутно се не може примити, јер би њоме цела српска област Гора, затим српско насеље у Љуми и међу Проклетијом, Дримом и Скадром били предани Албанцима. Сем тога, економски услови који би били створени таком границом потпуно би уништили становништво тих крајева.

На истоку и југу извршење оба споменута задатка, ослобођење својих саплеменика и освојење јужнога пута за трговачке циљеве, ишло је паралелно. У томе правцу Срби су урадили све што је било у њиховој снази: у неколико крвавих битака — код Куманова, око Прилепа и на Битољу, они су уништили турску војску и очистили су од албанских разбојничких дружина сву земљу коју су заузели.

Да би ... добри односи међу савезницима после
рата не ...ували, него још и боље учврстили, Срби
имај... њу граница према Бугарима и Грцима
... : 1) стратегиску заштиту
... ова и путева који их спа-
... им насељима, и 2) задр-
... а дела територије који
... јине са вардарским пу-
... олуна, да би тај пут
... рбијиној власти.
... нципски значај тих
... родна последица то, да
... јине зато што их је
ри...
јадранск...
ворила отвор...
великога дела њен...
пристанак и осталих д...

њена војска заузела, већ због тога што се јављају као неопходни услов за њен живот и развитак. Зато ја и нећу наводити села, долине и вароши које треба да припадну Србима, већ ћу повући само основне линије којима би се могла представити територијална примена споменутих принципа.

Дефинитивно утврђење источне границе ваља оставити војним ауторитетима. Несумњиво је само толико, да се она мора находити у водопађи Брегалнице. На тај начин она се неће много разликовати од границе коју уговор предвиђа. Које ће вароши припасти Србима а које Бугарима, то зависи од детаља дефинитивног повлачења те границе у које ја не могу улазити. Ја сам само хтео да истакнем принцип не географскога оголићења источне српске границе у томе делу него утврђење потпуно солидне и поуздане пограничне линије према нашим савезницима преко границе. Само се на тај начин могу уштедети будућности онако непријатни разговори какви се воде сада међу Румунијом и Бугарском.

Остали део југоисточне границе није тешко одредити на основу поменуте економске потребе Србијине. Да би Србија могла постојати као независна држава, и то не само према Аустрији него толико исто и према знатно увећаним балканским државама, она мора имати свој трговачки пут до Солуна, и то, на својој територији. Тај се железнички пут находи већ и сад у већем свом делу у српским рукама; од Ђевђелије до Солуна он је у грчким рукама. За Грке, када би им остала сва територија коју сада држе, била би несумњива корист да цео тај пут буде у српским рукама, јер би се он завршивао Солуном као својим пристаништем. Како би се Срби у том случају на јужној граници својој морали находити у непосредном додиру са Грцима, не би тешко било наћи међу њима и Србима такво територијално решење које би вардарску долину и у грчкоме делу територије додељивало Србима,

а сразмерну би територијалну компензацију давало Грцима на западу. То је, наравно, само једно од многих могућих решења овога питања; али у таквоме духу према другим условима, на пр. грчкој граници око Солуна, могућне су и друге комбинације. Задржавање вардарске долине због економских потреба повлачи за собом и другу последицу, а наиме: задржавање обеју обала Вардара; јер би без тога било немогућно осигурати вардарску железницу и добити ма и најмање згодну и поуздану српско-бугарску државну границу.

Сем тога, задржавање обеју обала Вардара потребно је такође и у интересу самих становника те долине. Јер реке треба да састављају људе, а не да их растављају. Судбина Србије у томе је правцу већ доста жалосна. Сава, Дунав и Дрина, место да састављају Србе Срема, Баната и Босне, с једне стране, и Србије, с друге, — растављају их, и на тај начин економски значај тих река, који би могао бити врло велики, потпуно је уништен државним зидовима који кроз њих пролазе. Таква граница кроз Вардар економски би упропастила становништво те долине, јер се његова имања находе на обема речним обалама, а сада би се она находила у границама двеју држава. Бар сада када се граница повлачи међу савезницима не би требало допустити такву вивисекцију; јер би се иначе могло поновити оно што је било при утврђивању српско-турске границе, када се у једноме месту улаз у цркву налазио још на српској територији, а олтар њен — на турској!

На основу онога што је речено о Вардару као неопходној источној граници међу Србијом и Бугарском јасно је каква мора бити и јужна српска граница. По географској неопходности Србија се на југу може додиривати једино са Грчком. Главне тачке западнога дела те јужне границе јасно се одређују резултатима самога рата, а источни део те границе находи се у зависности од непосреднога споразума Срба и Грка у показаном смислу (в. карту бр. 1).

Трговачки пут Морава—Вардар
Граница уговорна
Српски минимум
Територија српских освојења
БЕОГРАД
Сава
Дунав
СРБИЈА
Морава
Ниш
Дунав
Искар
БУГАРСКА
СОФИЈА
Крива Паланка
Куманово
Кратово
Скопље
Брегалница
Дрим
Скадар
Бели Дрим
Црни Дрим
АЛБАНИЈА
Драч
Велес
Прилеп
Струга
Охрид
Битољ
Црна
Вардар
Струма
БУГАРИ
Солун
ГРЦИ
ЈАДРАНСКО МОРЕ

Карта бр. 1.

Из поређења обележене овде српске и бугарске територије лако ћемо се уверити да је бугарски део готово двапут већи него српски (35.000 до 38.000 кв. км. : 55.000 до 60.000 кв. км.). Према томе на основу њихове сразмере нико не би имао права корети Србе за претеране захтеве према ономе што су они поднели за општи циљ. Међутим када би Бугари задржали границу коју они траже поменута несразмерност нове српске и бугарске територије била би ужасна (као 1 : $3^1/_2$, или чак 1 : 4).

Границе које се овде дају, и цифре које се овде помињу, тачне су наравно у толико у колико су до сада могли бити тачно утврђени подаци на основу којих се оне одређују. По себи се разуме, да понешто у њима зависи и од дефинитивног споразума међу савезницима.

У потоњим главама ја ћу дати образложење српске тачке гледишта о границама, овде изнесеним, са различних страна.

II.

Географско-економски разлози.

Свако ко баци ма и површан поглед на мапу нових освојења балканских савезника лако ће се уверити да вардарска долина представља једино могућни слободни трговачки пут за Србију, па зато и њено основно животно питање. Познато је и сувише добро да је и до сада пут Београд—Солун био за Србију једини, када је суседна монархија затварала своје границе српским продуктима; а то је бивало у тренуцима када је Аустро-Угарска хтела да изврши над Србијом политички притисак ма у коме правцу. Од добре воље Отоманске Царевине зависило је, да ли ће јој то испасти за руком или неће.

Сада, када је Србија увећала своје јужне крајеве, и, нарочито, када је, после издржане економске кризе, српска трговина нашла и нове пијаце на Истоку и Западу (Египат, Сирију, Италију, и друге државе), јавља се за

њу још већа потреба јужнога трговачкога пута. Она се више не може одрећи од вардарске долине и вардарске железнице. Она не може живети више од милостиње. Она никако не жели да изгуби економско ослобођење, задобивено скупим жртвама, и да се наново нађе пред перспективом затворених граница.

Али не треба мислити да Србија задржава вардарску долину само због тога што су јој одузели излаз на Јадранско Море. Тај је економски пут потребан за јужне српске покрајине и са излазом на Јадранско Море и без њега, и, што је у овом тренутку најважније, он има битни значај у садашњим приликама једино за Србију. За Грке он нема тај значај већ по томе што ће пролазити кроз сасвим малени део грчке територије, чак и у случају, ако све што је заузела грчка војска остане у грчким рукама. Према бугарским претензијама бугарски се део Вардара находи међу његовим јужним, грчким делом и северним, српским. Тај део вардарске долине имао би за Бугаре значај само у толико у колико би се њиме увећавала бугарска територија; јер докле год Солун и најјужнији део вардарске долине остану у рукама Грка, непријатељски расположених према Бугарима, он губи за Бугаре свој значај. Али увећање бугарске територије на рачун јединог слободног економског пута Србије могло би се оправдати само у случају, када би Бугарска при подели земље међу савезницима остала с најмањим делом. Та је могућност међутим потпуно искључена.

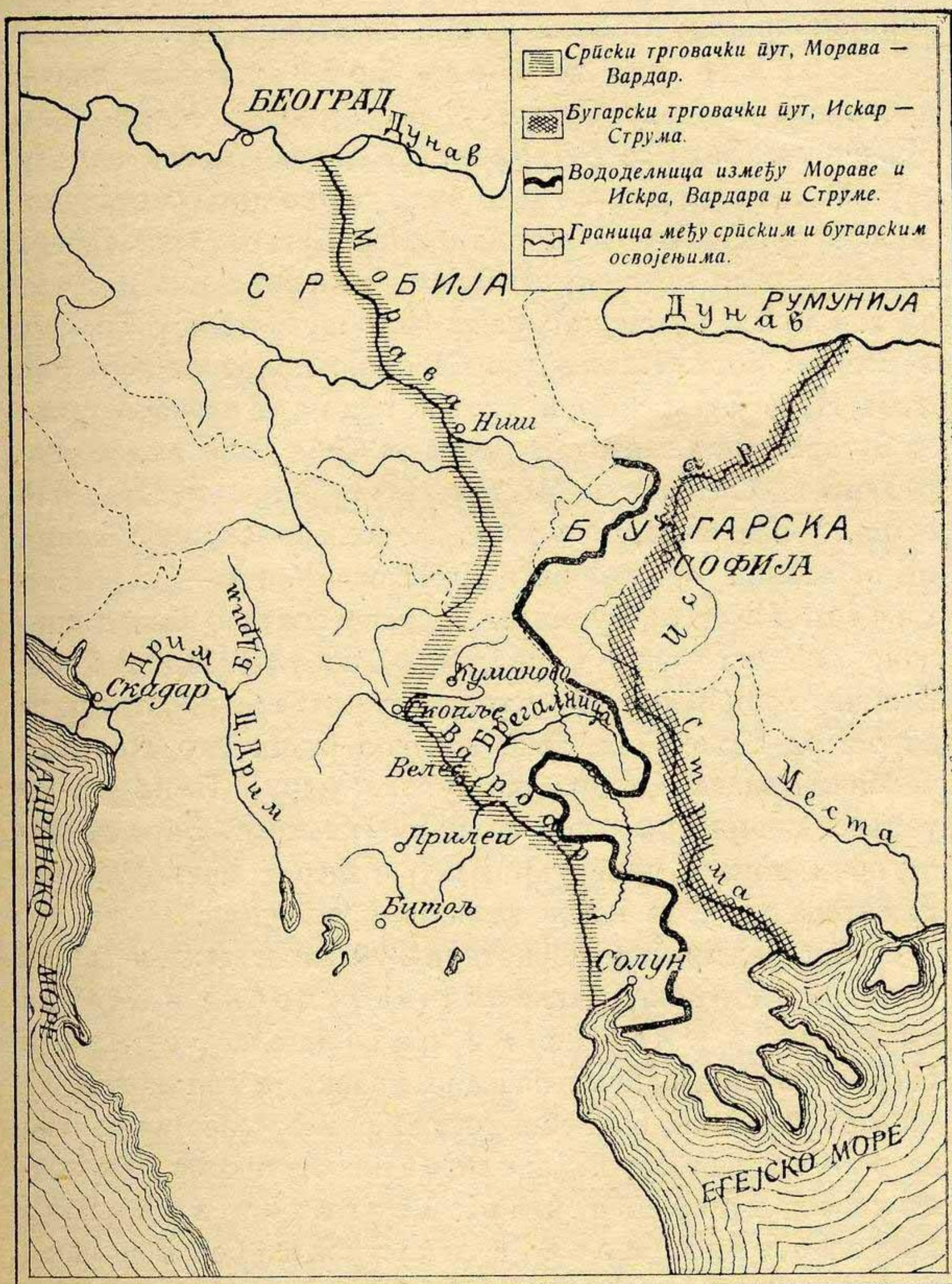
Није тешко уверити се да вардарска долина представља продужење великога моравскога пута који спаја Београд са Скопљем. Морава—Вардар није само најкраћа веза Београда са Солуном, која попречно сече цело Балканско Полуострво на два дела и спаја Егејско Море и Азију с Европом, него, што је за Србију много важније, то су реке које привлаче у своје долине економско благо целе Србије. По томе путу оно се мора кретати потпуно слободно. Када се српски продукти не би могли слободно

кретати по његовом јужном делу, то би значило као да Србија тога пута уопште нема, или као да је уништена и слобода кретања у долини Мораве.

Кад и не би железничка пруга од Београда до Солуна имала за Србију тако крупан значај, вардарска железница имала би врло велики значај за Нову Србију. Познато је да Вардар својим притокама: Лепенцем и Неродимком, Пчињом и Треском, Црном и Брегалницом орошава источни део Старе Србије и западни део Македоније који треба да припадну Србији; остали део Македоније шаље своје воде већ Струми. На тај начин, и географски и економски, Вардар потпуно улази у поменуте српске области; насилно рушење онога што је везано и географски и економски — било би сасвим узалудно.

Колико је за Србију потребан тај пут није тешко видети из карте која се овде прилаже (в. карту бр. 2). На њој су показани паралелни и блиски путеви који имају необичан значај, један за Србију, а други за Бугарску. Они су подједнако попречни, њима се подједнако везују корита двеју река, једне која тече на север и улива се у Дунав, и друге која тече на југ и улива се у Егејско Море. Оно што представља за Србију Морава—Вардар, то је за Бугарску Искар—Струма. И, заиста, граница међу Србијом и Бугарском у горњој половини тих путева иде, са малим одступањима, правилно по вододелници међу њима; потпуно је природно према томе да она слично иде и у доњем делу тих путева. Тај део природне границе међу њима ја сам обележио на карти бр. 2 дебело извученом линијом.

Колико је све то и правично и природно види се и по томе, што се целокупна историја Србије у прошлости, а тако исто и у новије време, вршила према томе њеном географском и економском путу. Заузеће његовога једнога дела, на пример од Бугара, ни у колико не би могло изменити историски правац развитка Србије. Али кад Бугарима нико не смета да иду по своме путу, по

Срӣски трговачки ӣут, Морава — Вардар.
Бугарски трговачки ӣут, Искар — Струма.
Вододелница између Мораве и Искра, Вардара и Струме.
Граница међу срӣским и бугарским освојењима.
БЕОГРАД
Дунав
Морава
СРБИЈА
РУМУНИЈА
Дунав
Ниш
БУГАРСКА
СОФИЈА
Искар
Дрим
Скадар
Бели Дрим
Ц. Дрим
Куманово
Скопље
Брегалница
Вардар
Велес
Прилеп
Битољ
Струма
Места
Солун
ЈАДРАНСКО МОРЕ
ЕГЕЈСКО МОРЕ

Карта бр. 2.

Струми до мора, тешко да би они могли наћи икаквих разлога ради оправдања таквог противприродног поступка као што би био њихов покушај, да својом територијом пресеку Србима једини трговачки пут.

Вардар има за Нову Србију онакав значај какав има за Нову Бугарску, не Струма и Места, него Марица. Зато се Бугари и нису никако могли одрећи заузећа Једрена, ма како било тешко продужење рата због њега осталим савезницима. Јер Бугари без Једрена не би могли потпуно завладати најбољим и најважнијим путем који спаја Источну Румелију, Тракију и Егејско Море. Истина, то није једини попречни пут који спаја Нову Бугарску с морем, и у томе је значај Марице за Бугаре испод значаја Вардара за Србе; али, ако је упоредимо са Струмом и Местом, њено је преимућство над њима, поред осталога, у томе, што се она завршује једним од најлепших пристаништа Егејскога Мора — Дедеагачем. Не дати Бугарима Једрене значило би од прилике оно исто што и не дати Скадар Црној Гори. Велики напори које је Аустрија употребила да отргне ту варош од Црне Горе биће потпуно јасни, ако схватимо необични значај Скадра за пут ка мору. Та је варош управо капија кроз коју води пут ка мору. Зато су Црногорци морали проћи кроз њу, и зато је опет Аустрија пожелела да је за навек затвори пред њима.

Србија, признајући потпуну умесност тежњи својих савезника, и дубоко ценећи значај Једрена и Скадра за будући економски развитак Бугара и Црногораца, помогла им је, колико је год могла, да остваре свој циљ. Она због тога има пуно право да рачуна на разумевање код савезника и својих животних потреба и на енергичну помоћ за задовољење прве и најважније од њих — задржавање вардарске долине за себе. И то у толико пре што су је Срби сами, без ичије помоћи, освојили од Турака.

Што Србија није добила територијални излаз на Јадранско Море — то само појачава за њу значај вардарскога пута, сада једине независне везе Србије с морем.

Покашто се тврди да би излаз из овога положаја могао бити царински савез балканских држава које припадају политичком балканском савезу. Али то би била само палијативна мера. Царински савез питање је врло сложено и ново, чији значај може бити врло различан према ступњу индустрије и трговине, и према другим економским условима, у различним балканским земљама. То је већ и само по себи довољно, па да се балканске државе устручавају да у њега уђу. А, с друге стране, царински савез, као и политички савези, трају само извесно време. И када би нека од балканских држава нашла да балкански царински савез неповољно утиче на њен економски развитак, нико је не би могао приморати да, по истеку његова рока, наново закључи такав савез; чак јој можда нико не би могао омести, у таквом случају, излазак из савеза, и без обзира на рок уговора. А у једном и другом случају Србија би се находила наново пред основним питањем свога економског живота.

2.000.000.000.00.50 1.0 00.000.00

III.

Државно-политички разлози.

У претходној глави изнесен је економски значај вардарске долине за Србију. Али у корист присаједињења њеног Србији може се навести толико исто јаких разлога политичко-државнога карактера.

Водопађа Брегалнице и вардарска долина, и по своме географскоме положају и по својој географској конфигурацији, једино су згодне да образују на овој страни крајњу границу западних бугарских области. Јер када би се Бугарска увукла између Срба на северу и Грка на југу у западној Македонији и додиривала својим крајњим југозападним делом чак и с Албанијом, — Србија би добила на југу, а Грчка на северу, тако несигурне

границе, да би тешко и Срби и Грци могли на њих пристати, чак и у случају да је овај рат дао сасвим друге резултате.

Стране развученога троугла (в. карту на стр. 23), којим би се обележавале границе бугарских земаља у западној Македонији, показивале би само жељу Бугара да добију, и према Грцима и Србима, што веће линије додира као базе за могућне војне операције у будућности. Јер без те претпоставке били би неразумљиви одлучни захтеви бугарских политичара у томе правцу. А одатле би било јасно и то, да Бугари не би напуштали жељу да узму од Срба и Грка оне земље које су остале у рукама последњих. По свој прилици, и сами Бугари осећају да данас, када они одузимају од Грка велико приморје Егејскога Мора и најплодније земље у Тракији, они морају за то дати Грцима понешто у Македонији; њима је тако исто, вероватно, јасно и то, да после онога што су Срби урадили за њих и за све савезнике и после великих губитака које су Срби имали баш у Македонији, врло би тешко било спорити им право, и на Прилеп, и на Битољ. Бугарска пруга, која би и у том случају остала у западној Македонији и која би вардарску долину стављала у зависност од благонаклоности према Србима њихових источних суседа, ма како она била уска и мала, била би за Бугаре сталним memento о неизвршеним задацима. Јер кад прођу садашња немирна времена, и Бугарска се осети већом од Грчке и Србије заједно, неће бити тешко распалити у њој онај шовинизам који је кроз уста бугарских патриота претио Србији заузимањем њене територије до Ниша и Мораве онда када су српски војници умирали у опкопима око Једрена, и када су сваке недеље дугачки возови довозили из Тракије стотине оболелих и унакажених Срба. Тај је шовинизам и тада већ, преко бугарских новина које су излазиле с одобрењем цензуре, установљене за све време рата, свакодневно истицао бугарски национални програм који Србима није давао не само ни једнога дела Македоније,

него је присвајао Бугарској и целу источну Стару Србију. Тада неће бити тешко подстаћи на нова национална дела онај бугарски патриотизам који није допуштао бугарским полуофицијалним круговима, добро обавештеним о догађајима рата, да тачно изнесу и добро познато им бројно стање српске војске у Тракији и заслуге српске војске за опсаду и освојење Једрена.

Бугарска завојевачка политика, оснажена заузећем Тракије, насељене, у главноме, Турцима и Грцима, покушаће да пође такође и даље. То се јасно види већ и сада. Изишавши на Егејско Море и завладавши Кавалом, трговачким пристаништем које испраћа годишње више но за 100,000.000 франака тракиских производа, Бугари су своје погледе бацили на Јадранско Море. Истина, они то не би радо признали, али то није тешко утврдити. Јер шта друго представља жеља Бугара да дођу у што непосреднији и већи додир с Албанцима, о чему подносе чак и писмени меморандум великим државама? Ту своју жељу они се не старају ни да маскирају, већ наводе, на пример, за присаједињење вароши Струге (која чак и по уговору треба да припадне Србима) Бугарској тако ништавне разлоге као то, што су се у њој родили бугарски патриоти и скупљачи народних песама у Македонији, браћа Миладинови! Ради јасноће напоменућу да се варош Струга налази на Охридском језеру где би Бугарима била дана могућност да дођу, заиста, у непосредни додир с Албанцима.

Србија би показала потпуно одсуство државне мудрости, кад би допустила Албанцима да се, после свега што је било у овоме рату, територијално додирују с Бугарима. Јер свако незадовољство на територији Албанаца, које би могло под утицајем са стране да се распламти, искористили би, несумњиво, суседни Бугари у своју корист. На извесном растојању то већ није тако лако. Зато је дужност Србије, да се свима начинима побрине за то, да међу албанским насељем и бугарском државом буде ши-

рока пруга српске земље. Простор до Вардара био би за то довољан.

Све што је овде речено о Бугарској клинастој прузи међу Србима и Грцима у западној Македонији са српске тачке гледишта — све то, у још већој мери, вреди и за Грке. Јер, ако у овом тренутку и не узмемо у обзир четрдесетогодишњу борбу међу грчком Патријаршијом и бугарском Егзархијом, овај је рат створио такав антагонизам међу Грцима и Бугарима, да ће се он још дуго осећати. И сувише су познати мало пријатељски односи међу Бугарима и Грцима у Солуну после заузећа те вароши, тако да није потребно на њима се засебно задржавати; чак је поуздано да се ти односи неће побољшати када Бугари дефинитивно заузму Тракију и егејско приморје, насељено, у главноме, Грцима, старим поданицима Византије, имућним људима и релативно културним. А сем свега тога, као последица заузимања егејскога приморја, јавиће се међу Бугарима и Грцима и ново супарништво, супарништво на мору.

Интереси пак Грка и Срба у западпој Македонији врло су блиски. И то не због тога што су Бугари пре рата према обојима били подједнако непријатељски расположени, већ зато што је територија западне Македоније таква, да се у њој принципи солидних и осигураних граница, којима сви савезници морају подједнако тежити, не могу помирити са узаном пругом бугарске земље међу Србима и Грцима. Напротив, најкрупнији државни интереси говоре у корист непосреднога суседства у западној Македонији Срба и Грка. Међу њима не само нема никаквога политичко-економског антагонизма, већ се може рећи с поузданошћу да су се њихови интереси баш у току рата необично приближили. Солун, ако остане грчки, било са кондоминијумом једнога или двојице савезника, било без њега, не би могао живети без вардарске долине и трговачког промета са српском позадином; то је нераздвојна целина. Колико је Србима потребан Солун, толико

је Солуну потребна вардарска долина; и у колико је јаче везан Солун са Србијом, у толико је позитивније осигуран његов развитак. Та тесна економска веза Солуна са Србијом довољан је доказ неопходности и природности не само моментанога утврђивања пријатељских односа међу Србима и Грцима него и њиховога пуног развитка у будућности.

Солун је, по положају своме, врло важна тачка за Србе: њиме се завршује вардарски железнички пут. Зато Срби, ма какав облик управе био у њему, и ма коме он припадао, траже с правом једно — да им се да *фактичка* могућност да се потпуно слободно и без икаквих препрека користе његовим трговачким пристаништем за своје трговачке циљеве. Задовољење тога српског захтева исто је онако оправдано и неопходно као и заузеће вардарске долине. Он представља животни интерес Србије, и при најповршнијем разматрању услова за њен економски развитак.

Бугарима је, по свој прилици, потпуно јасно и то, да Србија не може допустити да Бугарска изађе из рата, иако је у њ уложила иста средства као и Србија, — *са делом неколико пута већим него Србија*. Јер кад би се то десило, Срби би, ма да су победили Турке, изашли из савеза као побеђени. А то би, наравно, било немогућно. Сразмера међу деловима савезничке земље *мора се находити, ма и у приближном, односу према принесеним жртвама*, јер у сваком другом случају српске би жртве и српска би средства била употребљена за увећање — не српске земље, него туђинске, ма она била и савезничка. А то би несумњиво представљало смањивање српске државне моћи према суседима и губитак материјалне снаге Србијине без икакве накнаде.

Срби, иако имају према Бугарима пријатељске осећаје, иако желе само добра својој савезници — ипак не могу допустити да се она, без икаква разлога, увећава на рачун Србије. Ако Србија није могла 1878 године спре-

чити давање у ново ропство Босне и Херцеговине, најлепших српских земаља, за ослобођење Бугарске и Источне Румелије, она је сада довољно јака да спречи да се од ње одузме оно што је њеним жртвама и њеним скупим средствима освојено, а што представља услов њеног политичког и економског живота у будућности. Иако се Србија добро сећа везе међу анексијом Босне и Херцеговине и објавом бугарске независности, она је ипак дубоко уверена да паметнији људи у Бугарској јасно увиђају потпуну једнакост судбине обеју држава, када би једна од њих увукла у њихов спор, макар и са успехом за неко време, неку велику државу, заинтересовану Балканским Полуострвом. Истина, неки бугарски патриоти износе мишљење, које су лакомислено прихватили и неки новинари и политичари у Русији, да на Балканском Полуострву има места само за једну јаку словенску државу, и да је Бугарску за то одредило само провиђење; да је Србија притегнута од суседа и да је на издисају. Али савезнички је рат показао да је тај поглед скроз нетачан.

Србија је била, у најмању руку, онолико исто на висини положаја колико и Бугарска. А балкански је савез учинио оно што не би била у стању учинити једна, чак и необично увећана, балканска држава. Међутим Србија, проширена и ослобођена од туђег економскога туторства, дала би у томе правцу још само више. И ван сваке је сумње, и за мир на Балкану и за развитак свих Словена на њему, корисније помоћи Србији да изађе из безизлазног положаја, него, без икаквог фактичког разлога и стварне потребе, одузимати јој део земље коју је она освојила, и давати је ономе за кога тај комад земље не може имати никакав принципски значај. Јер без њега би Србија била принуђена да се и даље бори за свој опстанак, а то, поуздано, не би осигурало мир на Балкану.

IV.

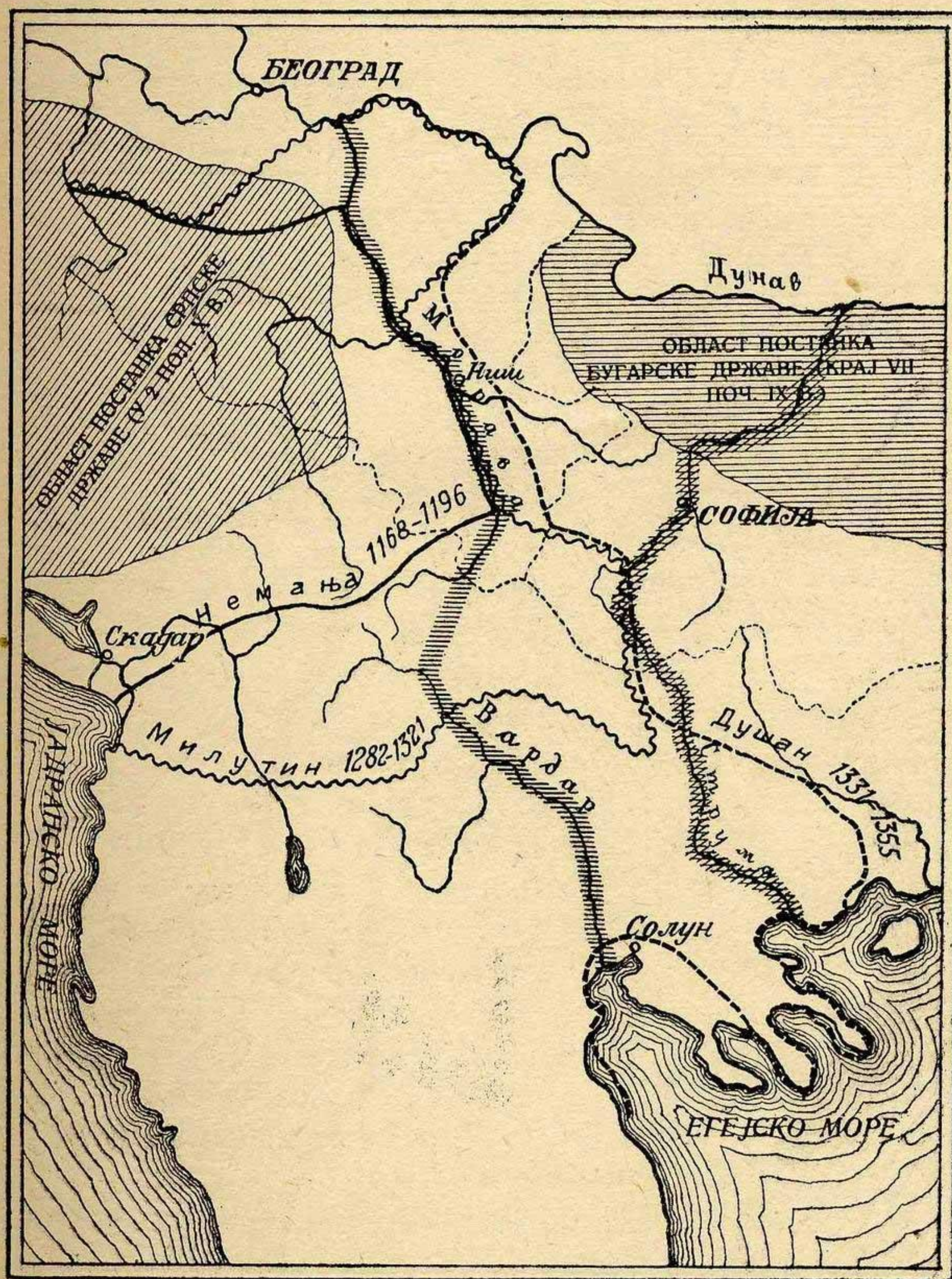
Историски, етнографски и национални разлози.

Македонија је до турске владе била једно време саставни део бугарске државе, а неко је време опет улазила у састав српске земље. Иако то, само по себи, говори за подједнако историско право на њу и Србије и Бугарске, ипак се при ближем разматрању може повући разлика међу владавином једне и друге словенске државе у њој. Македонија је била бугарска онда када се у Бугарској развијала, под нарочитим погодбама, завојевачка политика великих размера. Тада је већином у њен састав улазила и данашња Србија. Тако је то било у време Борисово (II-а пол. IX в.), Симеоново (I ч. X в.) и Самуилово (кр. X и поч. XI в.) После тога ранога времена историје балканских држава, када те државе нису имале још онај државно-политички карактер који су добиле доцније када су постале културније, Бугарска је само још једном, на дуже време (од 1218—1241), за време Асена II, владала Македонијом. За све остало време Бугарска је држава имала, у главним цртама, границе савремене Бугарске. То није тешко објаснити. Македонија је природним преградама одвојена од Бугарске: великим долинама својих река Бугарска је на југу везана са Тракијом и Егејским Морем, а не са Македонијом. Македонија остаје потпуно у страни од великога бугарског пута Искар—Струма. Представљајући, по географско-економским погодбама, продужење моравске долине, Македонија је улазила у састав Бугарске онда када је Бугарска заузимала и моравску долину. Већ и тај факат, сам по себи, јасно показује како је Македонија нераздвојно везана — не с Бугарском у њеним нормалним границама, него с западнијим од ње српским покрајинама, које су улазиле у границе бугарске државе, као што је речено, само у време великог полета бугарске државне моћи.

Завојевање Македоније од стране Срба и ширење Србије према њој имају сасвим друкчији карактер. И нај-

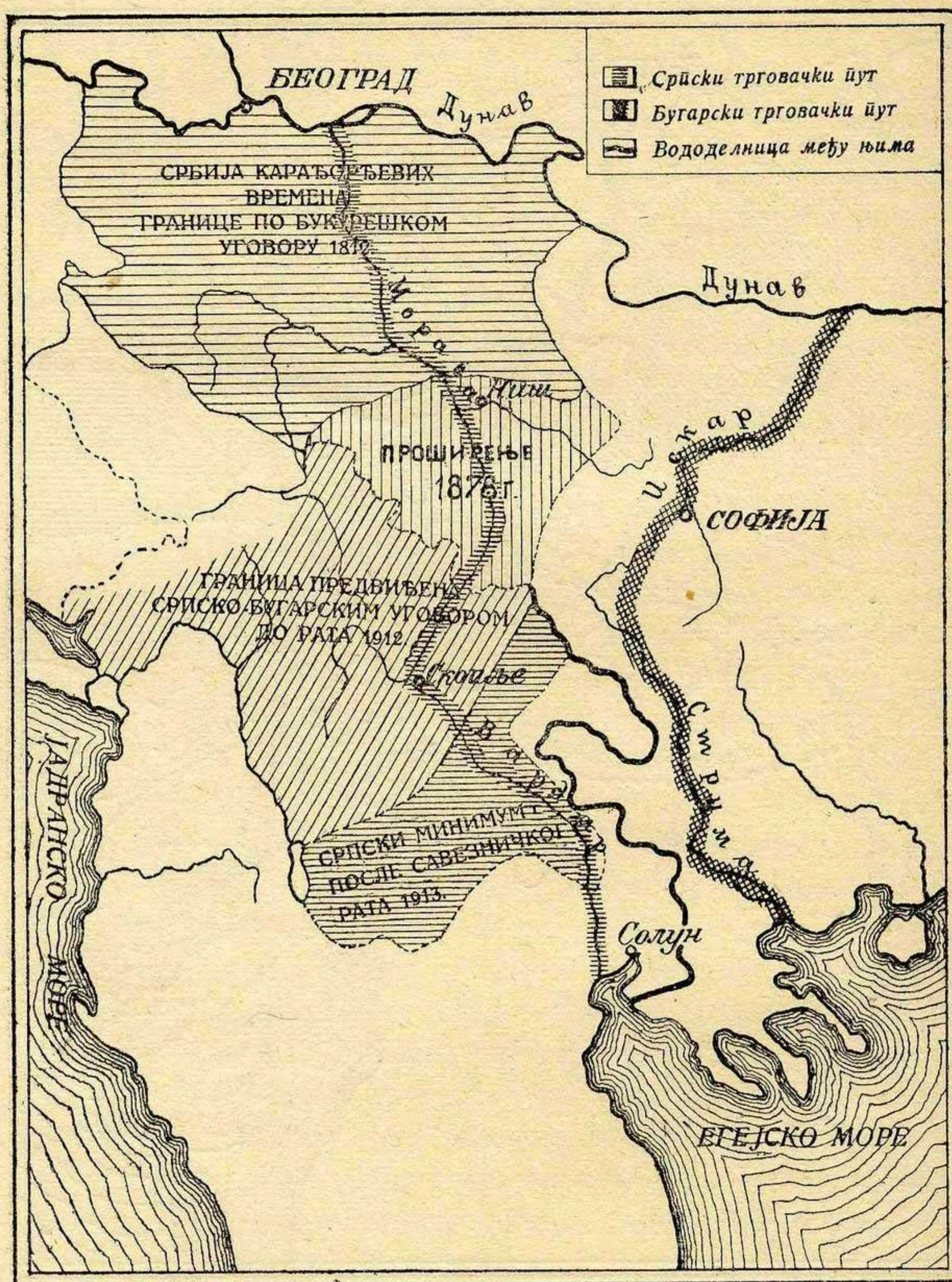
површније разматрање развитка Србије до пропасти њене показује: да се увећавање Србије у току неколиких векова вршило стално или у правцу Македоније или на рачун Македоније. То ће најјасније показати карта (бр. 3) на којој је повучено неколико граница српске државе: од II половине X века до времена њеног највећег развитка за време цара Душана (1331 до 1355). И после цара Душана области које је он освојио остале су у српским рукама све до потпуног губитка њихове самосталности и прелаза у руке Турака. Из географскога положаја нових српских завојевања у то време, као што се лепо види на карти, јасно је да се ширење Србије вршило по ономе економском путу којему Србија сада тежи, а то је Морава—Вардар. Та завојевања, која су носила карактер постепенога и непрекиднога увећавања српске територије и која су се вршила у оно време када је Србија постајала све више културна, економски све богатија а политички све јача, — ретко су прелазила у рејон бугарскога трговачког пута; њихова је граница обично долазила до онога природнога развођа којим се условљава економски напредак становништва обеју водопађа, и на северу, и на југу.

У новој српској историји све се то понавља, само још одређеније. Од почетка свога самосталног живота у XIX веку Србија се налази потпуно на путу Морава—Вардар. У време Карађорђа и Кнеза Милоша она по томе путу иде до Алексинца; 1878 г. она се у истом правцу креће до Врања; по српско-бугарскоме уговору долази до Велеса, — а после савезнога рата, који је учинио крај турској владавини у српским покрајинама, она допире — до Ђевђелије. И, као што све то показује, најближи задатак природнога развитка Србије, изазванога насушним потребама економског живота српскога народа, мораће бити у пуној могућности употребе солунскога пристаништа за српску трговину, ма у чијим се рукама находила сама варош. И један само поглед, бачен на приложену карту, — то ће нам лако потврдити (в. карту бр. 4). На тај

БЕОГРАД
Дунав
ОБЛАСТ ПОСТАНКА СРПСКЕ ДРЖАВЕ (У 2 ПОЛ. X В.)
ОБЛАСТ ПОСТАНКА БУГАРСКЕ ДРЖАВЕ (КРАЈ VII ПОЧ. IX В.)
Морава
Ниш
СОФИЈА
Немања 1168–1196
Скадар
Милутин 1282-1321
Вардар
Душан 1331–1355
Струма
Солун
ЈАДРАНСКО МОРЕ
ЕГЕЈСКО МОРЕ

Карта бр. 3.

БЕОГРАД
Дунав
Српски трговачки пут
Бугарски трговачки пут
Вододелница међу њима
СРБИЈА КАРАЂОРЂЕВИХ ВРЕМЕНА ГРАНИЦЕ ПО БУКУРЕШКОМ УГОВОРУ 1812.
Дунав
Морава
Ниш
Искар
ПРОШИРЕЊЕ 1878 Г.
СОФИЈА
ГРАНИЦА ПРЕДВИЂЕНА СРПСКО-БУГАРСКИМ УГОВОРОМ ДО РАТА 1912.
Скопље
Вардар
Струма
СРПСКИ МИНИМУМ ПОСЛЕ САВЕЗНИЧКОГ РАТА 1913.
Солун
ЈАДРАНСКО МОРЕ
ЕГЕЈСКО МОРЕ

Карта бр. 4.

начин, потпуно је нетачно тврђење да је Србија упрла своје погледе у Македонију тек онда кад није могла добити Босну и Херцеговину. То тврђење демантује најбоље развитак Србије у прошлости и садашњости, који је ишао увек у показаном правцу. Неопходност таквога развитка само је још појачана одузимањем од Србије Босне и Херцеговине и недопуштањем, да Србија на своме земљишту у Албанији изађе на Јадранско Море.

По утицајима српскога језика, српске културе и српских обичаја, који се још и сада могу констатовати у Македонији, може се видети да је српско владање у Македонији било солидније него бугарско.

Што се тиче језика, познато је да је у јужној Македонији колевка црквено-словенскога језика, на који су преведене прве књиге Св. Писма у време рада браће Просветитеља. Тај је језик са језиком источне Бугарске чинио један бугарски прајезик. Али од тога времена, од IX века, прилике су се знатно измениле. Под утицајем јаке српске колонизације са севера, у току времена, створен је у великом делу Македоније, а, нарочито, у западној Македонији, онај дијалекат који влада и данас у том њеном делу. То је српско-македонски дијалекат. То је смêшан говор у којем су се особине старог македонског дијалекта испреплетале са цртама српскога језика. На основу и једних и других особина, српско-македонски је дијалекат створио и по нешто своје. Треба нарочито истаћи да се у савременом македонском дијалекту наĥоде најтипичније особине српске фонетике (српски звуци „*ћ*“ и „*ђ*“, „*ѣ*“ = „*е*“, понегде српско „*а*“ место „ъ“ и „ь“; „у“ место „въ“ и „вь“ у почетним отвореним слоговима, каткада „ѫ“ = „у“; али поред тога и каткада македонско „шт“ и „жд“ место „ћ“ и „ђ“, „ъ“ = „о“, „ь“ = „е“, ѫ = „ъ“ и сл.). А у морфологији такође има доста српских особина, само су оне од мањега значаја него гласовне особине; напослетку, и за речник се може рећи да је он овде такође, у главноме, српски.

Македонски дијалекат са карактерним српским цртама прелази Вардар и долази, у осталом, и по проучавању бугарских научника, до линије источно од Кочана, Радовишта и Струмице; отуда иде према Водену, Битољу и Дебру. Али и у том српско-македонском дијалекту има још доста, као што је поменуто, остатака од македонског дијалекта, исто онако као што и даље на исток и на југ од споменуте линије иду значајне особине српскога језика, ма да је тамо, због већег броја македонских особина, дијалекат у неколико друкчији. Њега бисмо могли, особито у источној Македонији, назвати македонско-бугарским.

Одавде се види да су тврђења многих научника, да се у говорима Македоније налази оно исто што и у бугарскоме језику, сасвим нетачна.

Никакве сумње не може бити у томе да је споменути српско-македонски смешани дијалекат добивен једино под утицајем српске колонизације Македоније у средњем веку. Јер кад се зна да се српска држава стално ширила у томе правцу у току неколико векова, било би заиста чудновато кад од тога историског правца српских освајања не би остало значајних трагова. Баш тај факат, што су црте дошљака у многим правцима надвладале у језику Македоније над језичким особинама домаћега становништва, показује нам врло јасно да је српска колонизација трајала дуго времена и да је била јака; јер у сваком другом случају језик дошљака управљао би се према језику домаћег становништва (в. Прилоге, гл. I). Као резултат такве колонизације јавило се посрбљавање Македоније. Да није било турскога подвлашћења, тај би се процес, несумњиво, до краја завршио, а овако је остао непотпуно завршен. Ја истичем турско подвлашћење Македоније због тога што је оно доцнију колонизацију упутило на север; тако је и становништво саме Македоније почело да се креће од тога времена на север и североисток, утичући цртама свога језика на дијалекте нове средине.

Паралелно са српском колонизацијом ширила се у Македонији и српска култура. Према испитивањима зналаца старе архитектуре, живописа, старих црквених утвари, и сл. јасно је да је готово све што нам је остало од таквих споменника из времена словенскога владања у Македонији српскога порекла.

Зато се не треба чудити што налазимо код македонскога становништва, и много даље од споменуте дијалекатске линије, оне обичаје којима се православни Срби одликују не само од Бугара него и од Срба католика; таква је на пример српска слава. Она је распрострта далеко у источној Македонији (до реке Месте). Као што је познато, тај типичии српски обичај находи се и у западној Бугарској, где живи становништво које говори тимочким дијалектом, српским по пореклу (в. карту бр. 5 у Прилозима). После свега овога сасвим је разумљиво, зашто су и народне песме, и по облику своме, и по садржају, и по ритму, такође српскога порекла. Довољно је сетити се само да централно место и у песмама Македоније заузима Краљевић Марко, који је и живео у Прилепу у западној Македонији и владао краљевином свога оца, српскога краља Вукашина, па да то буде јасно.

Све ово сасвим је довољно (а сличнога материјала могло би се још много навести) да нам покаже да историски и дијалектолошки факти, а такође и особине народнога живота, једном речју, да етнографско-националне карактерне црте Македоније дају Србима право на владање већим делом те области него што је онај у којем се они у овоме тренутку находе. У сваком случају, право Срба на те области нити је мање стварно, нити је ишта мање оправдано, него право Бугара. Јер ако се Бугари позивају на најближе сродство с македонским Словенима, Срби с своје стране истичу да су они својим елементима толико изменили стари етнографски словенски тип Македоније, да је потпуно посрбљење целе западне Македоније и дела источне било питање краткога времена. Из овога је јасно да је савремени етнографски тип западне Македоније, и де-

лимице источне, тешко друкчије окарактерисати по пореклу него као српско македонски. Када Бугари насупрот језику, историским традицијама, обичајима и самој историји Македоније стављају факат, да се многи Македонци називају Бугарима, Срби им потпуно умесно одговарају: да тај назив сам по себи ништа не значи, јер је српскога порекла (српски гласи тај назив „Бугари" — а македонски би било „Болгари" или сл.), а употребљавало га је турско чиновништво до последњих времена и за Србе који су живели у целој Старој Србији, јер се у Турској Империји српска националност није признавала (уосталом, и због тога што она није имала своју самосталну цркву), и по подацима турске статистике Срба није било чак ни у Пећи, Призрену, Приштини и Ново-Пазарскоме Санџаку. Другим речима, у најгорем случају за српску тачку гледишта о Македонији треба претпоставити, као што и чине бугарски научници, да су Срби делимице и сами давали тај назив Македонцима; а да су га ширили и представници турске администрације, у томе сумње не може бити. Његовом ширењу у самој Македонији, у којој је такође познато и име „Србин" и „Словенин" (в. Прилоге, II), по тачној примедби професора Цвијића, нарочито је помогло то, што су почетком XIX века Срби сматрани као бунтовници, тако да су им и име Турци мрзели; природно је да се и само становништво Македоније од њега клонило и узимало име блискога, али у то време мирнога словенскога народа. Само закључак, који на основу тога изводе бугарски научници, да су Македонци тобож прави Бугари, наравно, није тачан. Јер Срби су употребљавали назив „Бугари" врло широко, одређујући њиме не бугарско насеље по пореклу — они правих Бугара нису ни познавали —, већ српско становништво које се подвргло донекле туђим утицајима са стране језика и које се находило, по географскоме положају, недалеко од Бугарске. Они су таквим називом по кашто почаствовали и становнике своје, источне и јужне, Србије, али, наравно, то још ни најмање не значи да је то становништво, заиста,

бугарско или да се тако осећало; напротив, оно је увек најодлучније протестовало против тога назива, сматрајући га за непристојно ругање Шумадинаца, који су увек готови да се нашале на рачун неких језичких особина источне и јужне Србије.

Паралелу томе представља и употреба у простога народа назива ера (Хера Херцеговац) за све становништво Србије које се налази мало западније, у правцу према Босни и Херцеговини, са мало продужнијим говором, али ипак не таквим који би се могао назвати херцеговачким. Наравно, када се и тај назив примени на оне који нису Херцеговци, он има подругљиво значење; тако исмевање изговора различитих гласова једне групе простога народа од друге сасвим је обично, и код нас, и код других народа. И уопштавање таквих придевака или издевака ствари су сасвим обичне, и код нас, и код других Словена, а такође и код осталих народа.

О имену „Бугарин“ ја сам мало исцрпније говорио због тога, што на основу нетачно схваћенога назива „Бугари“ и његове широке употребе — чак и за становништво источне и јужне Србије — код турских власти не само етнографи XIX века, који нису знали језика и нису имали могућности да уђу у суштину национално-етнографског питања о Македонцима, него су чак и слависти-филолози старога времена, а тако исто научно неспремни путници и новинари, закључивали о бугарском етнографскоме типу и Македоније, и источне и јужне Србије. Међутим када се правилно разуме тај назив — који је добивен, као што је речено, са стране — јасно је да се под њим не може крити никаква етнографска или национална свест самих Македонаца. Јер им за то не би био потребан туђ издевак, туђ назив. Одавде је такође јасно и то, да се при стварању мишљења о Македонцима не можемо ослањати на етнографске карте и теорије о пореклу Македонаца, основане на том називу (в. Прилоге, глава II—III).

Дијалекатски, културни, фолклорни и обичајни трагови српскога утицаја на Македонију јасно показују да је напоредо са територијалним ширењем Србије на путу Морава—Вардар ишло и кретање српског елемента на југ. Историска судбина српске државе дала је потпуно одређено обележје и развитку српског етнографског елемента у Македонији на рачун македонског. Али тај развитак, као што је речено, није могао бити завршен до краја због турскога освајачког продирања на Балкану.

Из овога је јасан велики значај различних етичких елемената за образовање савременог етнографскога типа Македоније; али, на жалост, у данашње време када се жели да одреди етнографски тип Македоније, узимају се као мерило за њега сасвим споредне прилике које немају никакве везе с етнографијом. За такав критеријум узима се број присталицâ Егзархије, који се сматрају сада у Македонији за Бугаре, и присталицâ цариградске Патријаршије, који се у Македонији сматрају за Србе и Грке. Већ само то, што у једној цркви имамо само Бугаре, а у другој и Србе и Грке, показује, како је непоуздано мерило за одређивање националности Македонаца њихово припадање једној или другој православној цркви. Није тешко показати да у овоме случају, у колико се споменути национални називи тичу Словена у Македонији, имамо управо три политичке партије: српску, бугарску и грчку. Јер не треба заборављати да је свугде у Македонији словенско становништво једно, да у њој нема Срба, Бугара и Грко-словена који би напоредо живели, него да сви македонски Словени, називали се они Србима, Бугарима или Грцима, говоре једним језиком, имају једнаке обичаје и сл. На тај начин, ако и има у различним деловима Македоније, као што је то горе речено, знатних разлика по језику — све се те разлике подједнако налазе код представника трију споменутих група једнога дела Маћедоније према сличним представницима словенскога становништва другог њеног

дела. Одавде је јасно и то, зашто су српски испитивачи називали све Македонце — Србима, а бугарски — Бугарима. Њима је свима било јасно да се политичке партије становништва, које се међусобно у етнографскоме правцу ни мало не разликују, не могу изједначавати са засебним националистима; они су разумевали да је у Македонији потпуна противност међу називима „Србин", „Бугарин", „Грк" и смислом који ти називи садрже у Србији, Бугарској и Грчкој. Када тога не би било, како би се могло разумети то, например, што је у једној кући у Македонији отац Грк-словенин, а синови — један Бугарин, а други Србин. Ту унутрашњу противречност Срби и Бугари су мислили да ће уклонити на тај начин, ако све Македонце, са своје тачке гледишта, назову, једни — Србима, а други Бугарима. По себи се разуме да је такав метод рада, као што се може из горњега видети, сувише једностран.

Значај Егзархата у националном смислу јако истичу нарочито Бугари, јер су се они највише надали да ће, ако се призна то мерило за пра̂во, добити већину словенскога становништва Македоније која би доцније била од пресуднога значаја за дефинитивно решење македонскога питања. Али против такве тачке гледишта није тешко изнети врло основане разлоге. Када бисмо на основу партиске боје, коју има Егзархија, решавали питање о судбини Македоније тражењем гласа од становништва, дакле плебисцитом, морали бисмо, према основаном захтеву Грка, проширити то и на Тракију, а то би за Бугаре било мало корисно. Даље, када бисмо тај метод решавања применили и само на Македонију као на област спорну, и поред његове неправичности према Србима, који су за Македонију пролили потоке крви, ипак бисмо га морали применити на целокупно становништво које није у рату учествовало. А тешко да би и тај метод и најмање помогао Бугарима; чак у једном делу источне Македоније (с леве стране Вардара) сумњив успех бугарски, у колико се може судити према досадашњим изјавама тамо-

шњег становништва, тешко би Бугаре приволео да пристану на плебисцит.

Потпуно је правично признати становништву Македоније она права која су му загарантовале и Патријаршија, и Егзархија, а која му по суштини припадају. Познато је да се Егзархија у почетку јавила као протест против потчињенога положаја словенске цркве и просвете у Турској, остављених потпуно на милост грчкој Патријаршији у Цариграду и грчкоме свештенству на местима. Турци, заузевши Цариград и завладавши Србијом и Бугарском, оставили су потпуну самосталност једино грчкој Патријаршији у Цариграду (а неко време и архиепископији у Охриду), тако да јој је била подвлашћена православна црква, и Срба, и Бугара. Истина, Срби су једно време (од 1557—1765/6) имали поново своју патријаршију у Пећи, али је после тога времена она наново потпала под власт грчке Патријаршије. Када се у XIX веку Србија ослободила, црква је у њој добила донекле самосталан положај, а словенска црква у осталим српским и бугарским земљама у Турској и даље је зависила од грчке Патријаршије. Бугари, позивајући се на танзимат (од 1839 г.) и хатихумајум (од 1856 г.), који су гарантовали равноправност поданицима Турске Империје, добили су после подуже борбе, а са дипломатском помоћу, и Русије и Србије, најзад, 1870 године, право на словенску цркву у неким областима Турске, на своју Егзархију, која је требала да пружи словенскому становништву словенско богослужење и народне школе. Српске школе у Старој Србији и Македонији, које су Срби отварали још од 1828 године, Турци су испозатварали за време српско-турскога рата 1876—1877 године. Српских је школа до тога времена било 153, а на вилајет битољски и солунски долазило је 59 школа. Због антагонизма међу Турском, с једне стране, и слободном Грчком и Србијом, с друге, Турцима није била непријатна борба међу Грцима и Бугарима у Тракији и Македонији која се затим, у Македонији, развијала у борбу Срба и Бугара. Тако се от-

почела огорчена борба међу Егзархијом и Патријаршијом. Како је Егзархија носила на својој застави основе словенске културе, словенско богослужење и словенску школу, које су подјармљени Словени дубоко желели, природно је што јој је почело подједнако прилазити словенско становништво извесних области европске Турске, без разлике како се национално осећало. Али врло је убрзо Егзархија, знатно ојачавши и добивши у очима словенскога становништва већи значај од Патријаршије, а, особито, после ослобођења Бугарске, почела добијати искључиво бугарску национално-политичку боју. Јер Санстефански уговор, по којему су Бугари добијали не само целу Македонију него и знатни део Србије, стварао им је нове политичко-националне идеале којима су они од 1878 године стално тежили. Цео њихов рад доцнијега времена био је једино у томе, да се пронађу средства за остварење тих идеала, и Егзархија је постала једно од најкориснијих средстава. И то у толико више, што је центар Егзархије био на турскоме земљишту, у самоме Цариграду, па зато није стварао неповерење према своме раду код Турака, ма да се тим радом управљало из Софије. Прелаз у Егзархију словенскога становништва Македоније, крајње незадовољног држањем према њему грчкога свештенства, заустављен је до извесне мере тек тада када је постало сасвим несумњивим да под Егзархијом не треба разумевати словенску (српску или бугарску) цркву и словенску школу, него само бугарску националност и бугарску школу. Појавили су се протести, незадовољства, изјаве становништва о нерасположењу, и то не само у Македонији него и у неким местима западне Бугарске у којима живе Срби, на пример, у Брезнику и другде. Бугарска Егзархија, која је била и у Пироту, Нишу, Лесковцу и другим местима источне и јужне Србије, после присаједињења тих места Србији, изгубила је у њима свој raison d'être, и њено укидање извршило се потпуно неприметно и за само становништво. То показује шта би било и у оним местима Македоније која су заузели Срби

а у којима је било много присталица Егзархије, када би се та места присајединила Србији, ма како се противили томе представници једнога дела македонске интелигенције који су припадали бугарској партији.

Тако се отпочела борба у Македонији и Старој Србији међу Србима и Бугарима. Србија, уверивши се да је Егзархија наперена не само против грчких злоупотреба него и против свих националности сем бугарске, почела је тражити своја права од Турске, која после ослобођења Бугарске није тако непријатељски била расположена према Србији, а, нарочито, у време грчко-турскога рата. Борба је прво била у привлачењу на своју страну, школом и црквом, македонских Словена. Јер су, најзад, и Срби добили право да отварају своје школе у источној Старој Србији и Македонији (1893—1897 г.), а затим је и Србија добила право да има своје митрополите у Призрену и Скопљу (1895—1897 г.) и свога епископа у Дебру—Велесу (1910 г.). Српска националност у Турској била је призната, и тако је и српска пропаганда почела јачати.

Као одговор на отварање српских школа и цркава унели су Бугари нов елеменат у борбу културним средствима: убиства и комитске чете које су присиљавале, и засебне људе, и цела насеља да прелазе из једне партије у другу. Од 1897 год., када су Срби добили право отварања школа у битољском и солунском вилајету, Бугари су само у току две године побили више од четрдесет угледних Срба из тих крајева на чије је име и добивено право отварања школа. Тада се и отпочињу најжалоснија времена у историји узајамних односа поменутих партија. И као што обично бива када се партиске страсти распламте код културно ниских и необразованих народних слојева, оне долазе код њих до крајњих граница узајамне мржње, потпуно неоправдане и увек спремне да се развије у најлућу акцију. У таком су се, од прилике, односу налазили представници различних партија у Македонији, ма да се међу Србима и Бугарима узајамна

распра мало стишала од онога времена када се сазнало да је међу Србима и Бугарима учвршћен уговор за заједничко ослобођење Македоније. Али стара узајамна мржња коју су стално подгревали патриоти обеју слободних словенских држава, а која је постала урођено осећање мале групе полуинтелигентнога македонскога варошкога друштва, наново се разбуктала чим се сазнало да ће овај или онај део Македоније бити додељен не оној балканској држави у чију је корист био упућен рад извесне групе лица. Тако се јавило оптуживање српских власти за различна „недела“ према тамошњем „бугарском“ становништву· Али те су оптужбе често само показивале непријатељско држање бугарске пропаганде чак и према оним Србима који су за Македонију крв проливали. Јер чиме би се другим могли објаснити протести бугарских учитеља против Срба што су српске власти узеле школске просторије за болнице, за касарне и уопште за војне циљеве. Зар би друкчије могли поступити и Бугари? Али, сем тога, несумњиво је да у многим жалбама имамо одблесак старих локалних трвења међу српском и бугарском пропагандом, која може само сажаљевати сваки објективни представник оба братска народа, а која ће постати потпуно беспредметна чим се утврди и у тим покрајинама дефинитивни поредак. Несумњив доказ, да ће се ипак до тога мира доћи врло брзо, јесте у томе, што је већина становништва које није потпало под апсолутни утицај учитеља и свештеника бугарске пропаганде врло пријатељски примила српску војску и изјавила потпуну спремност да са њом дели и добро и зло. Истина, има група Македонаца (са Сандански на челу) која жели аутономију Македоније, али она и за време овога рата, и иначе, није ничим показала да представља иоле знатан део македонскога становништва.

Политика различних балканских држава у Македонији, упућена за последњих тридесет и пет година у правцу стварања своје политичке већине у њој, потпуно је пропала. Јер место да траже аутономију Македоније

представници и Србије и Бугарске решили су да је поделе. И исто онако као што су све намере и сви планови шовинистички расположених политичара, везаних за аутономну Македонију која би у згодном тренутку прешла потпуно на страну Србије или Бугарске, — отишли у област неостварљивих маштања, тако су и средства којима су они мислили то да учине постала данас историске успомене. Све о чему се данас може говорити при расправљању питања о етнографско-националним правима Срба и Бугара у Македонији, то су они неоспорни елементи који су несумњиво утицали на образовање савременог етнографског типа Македоније, а о којима је горе говорено. Заиста, српско-бугарски уговор и стоји на том правилном погледу о спорности Македоније за обе стране и о једнакости права и Срба и Бугара на владање њоме. Само под утицајем таких погледа могла је бити повучена извесна граница у Македонији која одговара не праву једне или друге стране на један или други део Македоније, већ државним интересима оба народа и тачно утврђеним погодбама у самом уговору. Коме су познате све перипетије кроз које су пролазили покушаји Срба и Бугара да се споразумеју о Македонији у току последњих петнаест година, тај мора признати да је ово једини могућни пут да се дође до споразума. И по томе путу први одлучни корак учињен је српско-бугарским уговором. На тај су начин савладане прве тешкоће, без чега се не би могао ни замислити ни српско-бугарски савез ни савезни рат. Зато би требало да су тешкоће много мање да се учини још који корак по томе путу; јер би се и он јављао као логичка и као фактичка последица онаких погодаба под којима је учињен и први корак. Због тога сам ја и могао рећи да је питање о подели Македоније у самоме уговору принципски правилно решено. Остало би само да се његови принципи примене на нова факта, која није могао предвидети уговор већ ни по томе, што је њиме претпостављан рат много мањих размера него што је онај који је, заиста, био.

Имајући све ово на уму, ја сматрам да су покушаји, којим би се хтеле натерати владе обеју словенских држава на враћање старим погледима о пресудноме значају броја егзархиста и патријархиста, и сувише очигледни анахронизми којима је једини циљ да што више замрсе ствар. Јер исто онако као што би било немогућно натерати данас Бугарску и Србију да се задовоље својом старом територијом на основу status quo, тако би исто било немогућно ону фазу њихових погледа на Македонију која се огледа у уговору и која је једино и омогућила српско-бугарски савез вратити у оно стање које су имали ти погледи до уговора. То би значило признати да рата није ни било и не хтети водити рачуна о тако отвореној противречности стварности.

V.

Значај српских победа и народна част.

Сем етнографских, историских и културних права, Србија има на западну Македонију још једно право које је у очима свих који гледају објективно на ствар толико исто значајно. То су њене победе, њена војничка и народна част.

Познато је да је у томе делу Македоније владао некада и славни народни јунак, српски краљевић Марко. Његова велика фигура српскога Илије Муромца израсла је у Македонији: у Прилепу и његовој околини где стотине народних предања говоре о животу и раду српскога краљевића. Српске народне песме, тако добро познате целоме свету, опевају многа јуначка дела српских хероја, али оне све без разлике, ма где се находио српски народ, дају прво место Краљевићу Марку. Све што је народна фантазија могла да измисли јако и велико, све је то она унела у необичну слику Марка Краљевића. Џиновска снага омиљеног народног јунака одушевљавала је српске војнике при заузећу неприступачних Присатских кланаца око Прилепа. По причањима очевидаца, после заузећа Прилепа сви су

се српски војници без обзира на замор и глад испели на једва приступачну стену на којој се находи још и сад град Краљевића Марка, да се поклоне великој сени онога који у току столећа није остављао свој народ и није престајао да буде његов херојски вођа. Са узбуђеним срцем српске су војсковође присуствовале овом дирљивом помену целога народа своме јунаку који је умро пре пет стотина година, а који је још увек тако близак своме народу. Са скинутим капама, са сузама у очима захваљивали су прости војници Богу за то што им је пала у део срећа да буду на првоме помену славнога сина Краља Вукашина у од сада слободној његовој престоници...

Ово неколико реди ниписао сам зато да бих показао, колико је тај епски јунак близак српскоме народу, колико он живи још увек у његовој фантазији, и колико су места његова рада још увек света места за Србе.

Али су Прилеп и Битољ освећени у овом рату за српскога војника и новом славом. Напори које је имала да издржи српска војска са својим војсковођама да би заузела Присат пред Прилепом, Алинце међу Прилепом и Битољем, и сам Битољ — заиста су невероватни. Туђинци који су пратили нашу војску и који су посматрали борбу српске пешадије и артиљерије давали су српској војсци највише похвале које се уопште дају савременим војницима. Не само жртве — које овде долазе до десетине хиљада у целокупности — оних који су пострадали, него и вршење тако тешких задатака као прелаз преко реке која је преплавила својом водом целе долине и претворила их у велика језера, или заузеће прсима и бајонетима утврђења најсавременијега типа на висини хиљаде и пет стотина метара, на окомцима стена које се дижу као пирамиде на каменитом тлу, — све то даје српској војсци пуно право да сматра та места својим поносом.

Када би за то да се та места очувају српскоме народу биле веће препреке него што се у опште и зами-

слити може, војничка част његова захтева да се оне уклоне. Али када те препреке не могу бити такве, бесмислено је предавати у туђе руке свете гробове најбољих синова српског народа.

Српски је војник — српски народ. Он је узданица српска на коју српска краљевина полаже све своје наде. Она мора апсолутно рачунати на услуге српског војника, али зато она мора и високо ценити његове жртве. Када код српскога војника не би било свести да он, ратујући, врши толико исто и своје народно дело као и државно, он не би имао где да поцрпе оно стихиско одушевљење које је побеђивало све незгоде и све тешкоће овога рата. О овоме мора водити рачуна српска влада, и она — поверења ради српске војске према себи, јер је она и води на непријатеља — не може се одрећи, не гледајући и на велике тешкоће, од присаједињења Србији и Битоља, и Прилепа.

Истина, бивају случајеви када народ не задржава све оно што је заузела његова војска, па то ипак не утиче рђаво на саму војску и њен доцнији развитак. Али то бива у сасвим другим приликама.

У случајевима сличним садашњим српским приликама то не бива. Не бива да се народ тако јуначки бори да заузме од непријатеља земљу својих предака, и учинивши то да је предаје другоме, своме суседу, који би могао, ојачав прекомерно због тога, да затражи од народа који тако мало цени своја права и своју снагу — и нове жртве. То би био само доказ његове крајње слабости.

Перспектива владе која не би била на висини резултата рата и која не би умела да поштује оправдане народне осећаје — не би била нимало ружичаста. Јер свака влада која би била у положају садашње стајала би пред овом дилемом: или да војује против умесних захтева свога народа, или да се бори заједно с народом против оних који желе да умање резултате српских победа и српских жртава. Није тешко погодити на шта ће се она решити. Треба имати само на уму да је више од 400.000 људи

учествовало у овом рату, и да ће их врло убрзо влада наново позвати да буду њене судије и затражиће од њих поверење. Да ли ће она смети учинити то, и може ли се надати доброме резултату, ако сада изврши оно што ће с болом одјекнути у душама свих оних који су имали прилике ма и најмање да учествују у овоме рату? Сме ли таква влада и један тренутак остати на власти, пошто јавним срамом покрије славне победе српскога народа?

ТРЕЋИ ОДЕЉАК

I.

Балкански савез и Србија.

Судбина Турске Империје савезницима је јасно показала, како је опасно данас, у епоси савеза и споразума, живети у потпуној усамљености. Та опасност, која је стала Турску свих њених европских земаља, била би још већа за неку, релативно, малу државу.

Балкански је савез склопљен ради изгнања Турака из Европе; он представља само почетак правих споразума међу малим балканским државама. Али тај почетак треба да се још боље учврсти. Савез треба да се оснажи и да се развије, да би могао благотворно продужити свој рад.

Иде време када рат и прекомерно наоружање треба да замени тих културни рад. Споразуми и савези држава баш и јесу због тога толико значајни, што, поред заштите од непријатеља, дају могућности народима да у миру достигну највише идеале културе и духовнога развитка. У томе је правцу пред балканским народима сада многоструки задатак. Пошто су добили од Турака осиротеле земље, са народом готово подивљалим, они ће морати утрошити доста материјалних средстава и духовних напора да створе и само најелементарније услове за развитак својих нових грађана.

У освојеним провинцијама, које су се находиле под турском владом више од пет стотина година, укршта се неколико потпуно различних народности и религија, и зато

ће требати доста времена да се изједначе све неједнакости у погледима њихових представника, како на основе државнога живота, тако и живота појединаца. Истина, и данашњи савезни балкански народи били су пре кратког времена под турском владом, и зато њима неће бити потпуно непознато оно што буду нашли код својих нових сународника. Али код неких од поменутих савезних балканских народа, после многобројних унутрашњих потреса, остаци од старога времена већ су сварени, измењени, и народ је у широким масама већ правилно почео схватати своје националне и културно-економске задатке. Због прилива сада сасвим недирнутих у том правцу народних маса мораће се и културност целине до извесне мере снизити, тако да је потребно великих напора за то, да се не успори отпочети културни рад који се находио у пуном јеку, бар у Србији и Бугарској, у време почетка војних операција.

Према овоме потреба, да се сачува савез, намеће нам се са више страна. Прво, због тога што ће територијална проширења савезничких земаља на Балканском Полуострву бити тек тада дефинитивна, када савезници и према заједничком источном непријатељу и према својим северним суседима буду образовали целину. Борба међу самим савезницима без икаквог је смисла, јер би тада свакоме од њих претила опасност не само од јучерашњега пријатеља него такође и од оног непријатеља против којега су се сви доскорашњи савезници заједнички борили, или против којега су имали да се боре. То они, наравно, сви добро знају.

Друго, савез треба да се очува и зато што савезници могу извући све користи за благостање својих народа из овога, ратом створенога, положаја само тако, ако савез пренесу и на економско-политички терен. Тада ће се, сем војне снаге, јавити на Балкану и друга, тако исто крупна, економска сила. Распад савеза међутим ставио би и њој несавладљиве препреке.

У току целога рата Србија је свето вршила своју савезничку дужност; она је била спремна да апсолутно помогне заједничкој ствари свима силама својим и свима средствима која су јој била на расположењу, сасвим независно од тога, да ли је то било по уговору или није. Може се без претеривања рећи да је она дала углед савезничке верности, иако та верност није имала увек прави одјек код Бугара. Али балкански савез — тако су мислили Срби — ствар је још нова, и са његова пута треба склањати препреке а не гомилати их још.

Ми смо уверени да ће се Србија и у будуће држати тих погледа; она ће жалити, ако ико нађе у њену начину рада ишта друго.

Задржавање за себе вардарске долине не може, по мишљењу Срба, сметати снажењу и утврђењу балканскога савеза. Јер то није отимачина, већ извршење права Србијиног, основанога на њеним животним интересима. Представници балканскога савеза, ако не сматрају да је савез створен у корист само једнога балканскога народа, већ у корист свих подједнако, — разумеће то врло брзо и врло лако.

Србија ће тек тада моћи постати пуноправни члан савеза када основне погодбе њенога живота не буду зависиле од овог или оног савезника. Србија не може и не жели допустити да економска зависност, која се огледа и у политичкој, пређе са једнога суседа њеног на другог, ма био он и њен савезник. Јер би у том случају резултати рата за Србију били ништавни, и Србија би могла запитати, да ли савез није наперен против њених интереса. Вардарска долина, која је за време Турака била по цену извесних концесија са стране Србијине све време отворена српским продуктима, — могла би постати много мање отворена за њих у рукама неке друге, пуне енергије и националне искључивости, младе државе, као што је, на пример, Бугарска. Србија не може допустити и помисли о такој могућности. По географскоме положају своме, по својим вековним тежњама, по националноме

праву, и у садашњости и прошлости — Србија, и само она, одређена је да заузме вардарску долину. Од тога она не може одустати, и сваки покушај да се на то натера она мора сматрати као повреду своје самосталности.

Јер треба имати на уму да је Србија и отпочела рат колико ради ослобођења своје браће од Турака, толико исто и ради ослобођења себе саме од туђег политичког туторства. Освајањем Албаније Србија је сматрала да ће постићи свој задатак исто онако као што је Бугарска постигла свој задатак изласком на Егејско Море. Када је Србија, због узрока који нимало не зависе од ње, морала да се одрече Албаније, она није могла да се одрече свога циља: да изађе преко освојених земаља на море. И када не би било могућности да Србија изађе на море, савезници би имали моралну дужност да се постарају, пошто је овај рат донео њима извршење њихових основних задатака, да и Србија добије задовољење основне потребе свога животнога развитка, пошто је она свима силама радила на остварењу њихових задатака.

Када би се савезници сложили у томе, да вардарска долина представља за Србе, доиста, питање живота њихови би дипломати лако нашли хиљаду начина да створе излаз из овога положаја. А ако се они не сложе и у томе основном питању, онда ће бити јасно за свакога објективног посматрача да је то могло бити само због потпуног одсуства код њих објективности и добре воље.

Ја идем још и даље и тврдим да само тако узајамно разумевање и узајамно попуштање могу учврстити савез на дуже време. Јер само онај споразум који буде показивао добро расположење и предусретљивост савезника једних према другим — доказаће да се проширење балканских држава извршило ради њихове опште среће. Нека то узајамно разумевање и узајамна предусретљивост буду залоге будућега заједничког рада садашњих савезника, и они се неће, у то сам ја дубоко уверен, никада покајати што су у критичноме тренутку, ма како

им то тешко било, умели да потчине своје привремено незадовољство великој, заједничкој ствари будућности.

Балкански је савез гаранција и за Европу, да је на Балкану утврђен дефинитиван мир, и да на њему неће бити ускоро већих потреса. Истина, још се не зна каква судбина чека Албанију, и каквог ће типа бити њена независност; али је несумњиво да Албанија неће имати освајачких намера, или бар да их неће моћи остварити.

У интересу је и европских капитала, и европске индустрије и трговине да се народи Балканског Полуострва одаду после рата мирном културном раду. Али то је могуће само под условом: да балкански савезници дођу сами до потпуног споразума.

Било би врло опасно и за балкански савез и за будуће односе међу балканским државама, када би неке велике државе помагале једну балканску земљу против друге претњама једној а похвалама другој од њих, или када би пружале неједнаку дипломатску помоћ једној или другој. Напротив, једино спасоносно држање њихово било би у томе, да оставе самим балканским савезницима да до краја доведу узајамне неспоразуме. Јер када су балкански народи могли сами створити савез, они ће моћи наћи пута који води и новоме споразуму у толико пре и у толико лакше што је начин, како да се до њега дође, управо његов почетак, обележен у српско-бугарском уговору. Према томе, искуства и угледа неће балканским савезницима недостајати.

Ако је, доиста, великим државама и најмање стало до тога, да се савез одржи и да се учврсте пријатељски односи међу његовим члановима, оне могу сада стећи за њ тако исто великих заслуга, какве су стекле за успех савезничкога рата. Јер колико је за савезнике било од великога значаја да без препрека отпочну рат, толико је исто за њих важно да они без туђег мешања заврше и дефинитивне преговоре између себе.

Несумњиво је балкански рат створио доста брига Европи; и сасвим је природно да она жели да се бал-

канске несугласице што пре заврше. Али велика би погрешка била приморавати балканске народе да се, тако рећи, преко ноћ намире, и да тако преко колена преломе сва спорна питања између себе која су се гомилала десетинама година. Јер у овоме случају није главно да се пошто-пото, насилно дође до мира који ће се увек моћи лако претворити у отворено непријатељство, — него да се створи сада, после ових великих догађаја, чврсто и солидно политичко стање на Балкану.

Одавде се види да се интереси Европе и балканскога савеза, у главноме, слажу; и тај факат даје нам оправдану наду, да се будућност балканскога савеза не налази пред тешкоћама које савезници не би могли, и поред своје добре воље, савладати.

ОДЕЉАК ЧЕТВРТИ

ПРИЛОЗИ

У одељцима пред овим ја сам се зауставио на питањима која су ми се чинила да су понајважнија у српско-бугарскоме спору, и која су најбоље објашњавала оне мисли којима се Срби руководе у својим погледима на ову ствар. Да не бих нарушио сразмерност међу доказима који су у различном степену важни, ја се нисам хтео сувише дуго задржавати на неким од њих, иако они то заслужују и према своме карактеру, и према ономе шта се о њима мисли и код Срба, и код Бугара. Зато ћу овде попунити те празнине.

I.

О македонском језику.

Позната је ствар да Бугари обично сматрају дијалекат Македоније за чисто бугарски, ма да каткада допуштају да је на њ могао утицати и српски језик. У својим размишљањима ове врсте они иду још и даље и тврде да је чак и део дијалеката савремене Србије, у ствари, бугарски. Зато ћу се ја и зауставити прво на последњим тврђењима њиховим, ради тога да бих показао њихову унутрашњу природу; а то ће нас увести, као што ћемо видети, у разумевање њихових погледа и на дијалекат Македоније.

Сада се може сматрати као потпуно утврђено да линија која у западној Бугарској спаја Кулу, Белоградчик,

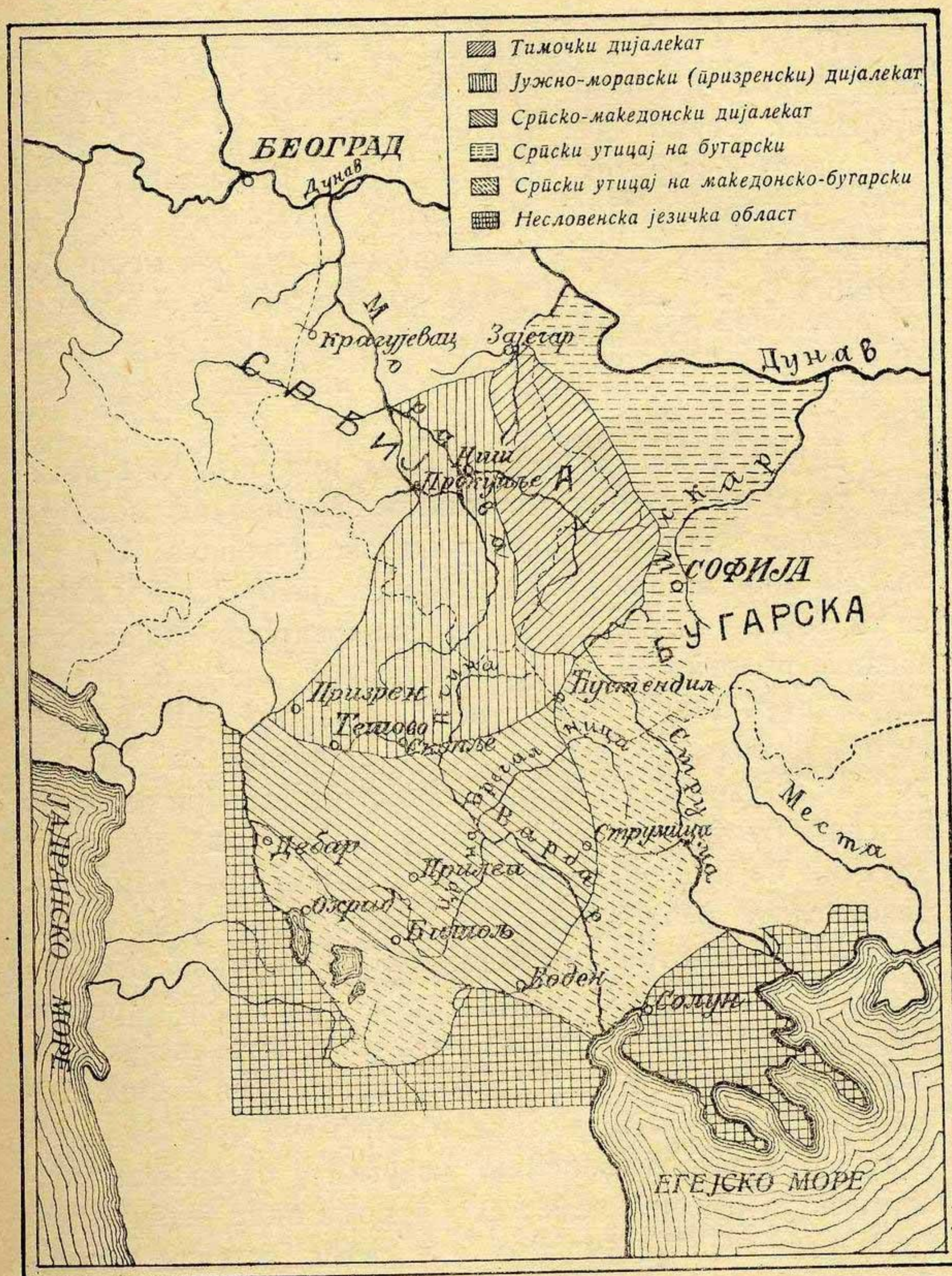
Берковац, Искрац и Ћустендил — одваја на запад према Србији говоре који су идентични са дијалектима источне Србије. Те дијалекте ја називам тимочким. Напоредо са тим дијалектима, само на западу од њих, у главноме у долини Јужне Мораве у Србији, находи се јужноморавски дијалекат. Тај дијалекат заузима и источну Стару Србију (северну Македонију), спуштајући се до линије јужно од Тетова, Скопља и Кратова (в. карту бр. 5).

О тим говорима, у колико се они находе у Србији, говоре два врло специјална дела: једно, професора О. Брока Die Dialeke des südlichsten Serbien, Беч 1903, и друго, писца ових редака (Дијалекти источне и јужне Србије, Београд 1905; исп. такође извод из тога рада под називом: Діалектологическая карта сербскаго языка, 1906, у издању Императорске Академије Наука, „Статьи по Славяновѣдѣнію", II).

Бугари заснивају своје право на земљу источне и јужне Србије на језику. Зато је потребно, ради оцене тачности њихових погледа у томе правцу, ставити принципско питање: на основу каквих се црта одређује неки говор као део неке језичке групе. Лингвисти није тешко на то одговорити: у говорима једне целине морају бити основне црте њена прајезика. Ако се, ма са каквих било разлога, ти основи свакога дијалекта поремете, то значи да су и у језичке особине којима се дотични дијалекат одређује по пореклу ушле такве измене, да се и његово порекло мора одређивати као друкчије, као измењено.

Само у оваком случају треба умети тачно одредити, које су црте основне, и какве морају бити измене, па да се оне ни у ком случају не могу извести из основних црта данога језика. Одговор на та питања добићемо при ближој анализи ових дијалеката.

Ако споменуте основне принципе одређивања дијалеката по пореклу применимо на дијалекте западне Бугарске, источне и јужне Србије и источне Старе Србије, — доћи ћемо до резултата, да они не само припадају српскоме језику, него да су до извесног

Тимочки дијалекат
Јужно-моравски (призренски) дијалекат
Српско-македонски дијалекат
Српски утицај на бугарски
Српски утицај на македонско-бугарски
Несловенска језичка област
БЕОГРАД
Дунав
Крагујевац
Зајечар
Дунав
СРБИЈА
Ниш
Прокупље
СОФИЈА
БУГАРСКА
Призрен
Тетово
Скопље
Ћустендил
Дебар
Прилеп
Охрид
Битољ
Вардар
Струмица
Места
Воден
Солун
ЕГЕЈСКО МОРЕ
МОРЕ

Карта бр. 5.

времена делили судбину са једном групом српских дијалеката, тако званих, штокавских.

Прво, у тим су говорима све црте српскога прајезика којима се српски прајезик одликује од бугарскога прајезика. Овамо иде: а) српско „ћ“ и „ђ“ (или „ч“ и „џ“ место бугарских „шт“ и „жд“); б) наставак заменица српскога језика „га“ место бугарскога „го“; в) српски наставак „мо“ у 1 л. множине глагола место бугарскога „мъ“, „ме“; г) један полугласник (ъ = ь) место прабугарског разликовања два полугласника; д) уопштавање у 3 лицу једнине и 3 лицу множине облика без крајњега „т“.

Друго, у поменутим говорима има црта које показују да су они дуго време живели заједничким животом са осталим српским говорима источне половине. Амо долазе по моме мишљењу: а) заменица „што“ („что“) којом се ти говори одликују од српско-хрватских дијалеката западне половине где имамо заменицу „ча“; б) прелаз „стј“, „скј“, „здј“ и „згј“ не у чакавско „шћ“ и „жј“, него у штокавско „шт“ и „жд“; в) прелаз „ѫ“ увек у „у“, а „ѧ“ увек у „е“, којим се поменути говори одликују од свих бугарских дијалеката у којима „ѫ“ има увек друкчије нијансе; г) прелаз „вь“ и „въ“ у почетном отвореном слогу речи врши се у тим говорима увек у „у“, што је такође у толиким размерама, искључиво, особина српских штокавских дијалеката; д) група „чр“ прелази увек у „цр“, а то је такође црта свих штокавских српских дијалеката; ђ) разлика међу наставцима 3 лица множине аориста и истога лица имперфекта чува се као и у другим српским говорима, међутим у бугарским дијалектима те разлике нема; е) у првоме лицу једнине глагола уопштено је „м“ као и у свима осталим српско-хрватским говорима и т. д.

Несумњиво, има црта којима се поменути дијалекти одликују од многих савремених штокавских дијалеката; али то су готово увек штокавски архаизми који се у

овим говорима нису због тога изменили што су ови дијалекти јако удаљени од центара штокавских говора. Ти се архаизми находе и до данашњег дана у понеким другим штокавским говорима или чакавским. Овамо долази, на пр.: а) полугласник, који се чува у овим говорима, а који је прешао у већини других у „а"; али полугласник се находи и у многим штокавским црногорским говорима; б) вокално „л" или се чува у овим говорима, или прелази у млађе „лу" или „у"; међутим све су то појави који су се појављивали на различним тачкама штоковског земљишта у различна времена од XIII в. до друге пол. XV в.; а у чакавским се дијалектима понегде вокално „л" одржало до данашњег дана; в) сугласничко „л" прелази на крају слога у другим говорима у „о", а овде се чува неизмењено као и у чакавским српско-хрватским говорима; то је потпуно разумљиво због тога, што се тај прелаз отпочео тек крајем XIV в. у центру српских штокавских дијалеката, тако да он није ни могао захватити дијалекте који су као ови отишли сувише далеко на исток.

Сем свега овога, поменути говори имају и доста својих особина, а тако исто и таквих црта којима су они везани са непосредним суседним штокавским говорима; на пример, такав је прелаз „ѣ" у „е" који се находи у овим говорима и у источном делу штокавских дијалеката; такво је губљење сугласника „х", познато овим дијалектима и многим штокавским дијалектима, а које је непознато, на пример, неким црногорским дијалектима и сл.

Одавде се јасно види да у овим дијалектима нема неких црта историског развитка осталих српских дијалеката само због тога, што се те црте и у њима врло неједнако јављају. Према томе те се црте и не могу узимати као критеријум за одређивање српскога порекла тих дијалеката, јер тада не бисмо имали права назвати српско-хрватским и црногорске дијалекте, и чакавске говоре и т. д.

Али, сем споменутих црта, у овим говорима има неких особина на основу којих Бугари и тврде да су ти дија-

лекти бугарски. То су: а) употреба предлога са четвртим пад. именица за функције зависних падежа (наравно, сем 4-ог), на пр. кућа на брата ми, бил сьм сьс брата, бил сьм у кућу и сл.; б) употреба члана иза именице: кућата, братьт, селото и сл.; в) скраћивање дужина и дугих акцената: гра̏д м. гра̑д, ру̏ку м. ру̑ку и сл.

Те црте, ма како саме по себи биле интересантне, добивене су у већем обиму и у бугарском језику тек од XVI—XVIII в.; само додајмо да све те особине нису познате у подједнакој мери и свима споменутим српским говорима, јер је на пр. члан потпуно непознат већини дијалеката јужноморавског типа. Али, што је овде најважније, те особине, по пореклу своме, нису бугарске него романске. Због тога се овде и може говорити само о томе, да су се неки српски говори, налазећи се по географскоме положају у близини неких бугарских дијалеката, заједно са њима подвргли туђем, романском утицају. Само је тешко решити питање, да ли је тај утицај из романских дијалеката ишао непосредно на српске говоре или преко бугарских дијалеката. Али то и није од тако великог значаја као сам факат, да таквога, туђег утицаја има. А тај факат показује да су се словенски дијалекти источне половине Балканског Полуострва, српски и бугарски, без обзира на то, да ли припадају Бугарској, источној или јужној Србији или Македонији, подвргли неким заједничким туђинским утицајима. Овде се наново јавља веза моравске долине и Македоније која и показује, како су добивене поменуте заједничке особине. Зато је В. Н. Шчепкин у пуном праву кад вели да те црте, и још неке друге, због тога што су туђег порекла, „не могу бити мерило за одређивање везе по пореклу словенских дијалеката на Балканском Полуострву" (Размишљање о Савиној књизи, Петроград, 1899, стр. XI).

Бугари су, сматрајући те црте као веома карактеристичне за свој језик, истицали да су оне непознате нај-

чистијем делу српских дијалеката, а да су подједнако познате и дијалектима Бугарске, и Македоннје. Али на то није тешко одговорити да, и поред тога, те црте не могу бити карактеристичне специјално за бугарски језик, јер их има у свима језицима источне половине Балканског Полуострва, ма каквога порекла они били. Оне су познате и румунскоме језику, и албанском, а, делимице, и грчкоме; а за румунски језик може се рећи да се оне у њему врло рано јављају, раније него што су Словени и населили Балканско Полуострво. Према томе нема никаквога смисла тражити те црте и од српских говора западне половине Балканског Полуострва у којој није било услова, да се оне појаве и прошире. Према свему овоме ја не видим никакве могућности да се те црте објасне бугарским утицајем.

Из свега је овога јасно да о говорима источне и јужне Србије, западне Бугарске и источне Старе Србије не може бити никакве сумње, куда их треба ставити, у српску групу или бугарску. Али и поред свега тога многи бугарски филолози и даље остају на тврђењу, несумњиво скроз нетачном, да су ти говори бугарски или, у најбољем случају, српско-бугарски.

Ја сам ово довде навео ради тога, да би се тачно знало, шта представљају поменути српски дијалекти, и због чега их Бугари сматрају својима; а тако исто и ради тога, да се види сва необјективност бугарских филолога. Када бугарски научници називају бугарским оне дијалекте за које је несумњиво да то никад нису били и да су, по пореклу, једино српски, у колико ће они то више чинити према македонским дијалектима за које је, заиста, несумњиво да се у овом смислу не могу назвати чистим српским.

Ја сам горе већ изнео (стр. 39—40), наравно у главним цртама, питање о говорима западне Македоније; а овде ћу се сада задржати на једном од тих говора, да бих на једном типичном примеру показао тачност својих тврђења.

Ако применимо на македонски дијалекат, обележен овде на карти (која је састављена, да не би дошло ни

до каквих неспоразума, по познатој дијалекатској карти бугарског проф. Цонева!) називом српско-македонски, опште принципе којима се неки говори одређују по пореклу, биће за свакога јасно да се српско-македонски дијалекат може окарактерисати као смешан по пореклу. Јер међу његовим основним цртама находимо напоредо са особинама српскога порекла („ћ“ и „ђ“, „ѣ“ = „е“, неки пут „ж“ = „у“; „вь“, „въ“ = „у“ у извесном положају, каткада „ь“ = „ъ“ = „а“, „чр“ = „цр“ и т. д.) и црте које су по пореклу бугарске („ъ“ = „о“, „ь“ = „е“, „ж“ = „ъ“ и т. д.); само околност, што се у извесним правцима може констатовати потпуно уопштавање српских особина (на пр. „ћ“ и „ђ“, „ѣ“ = „е“ и сл.) а бугарских не може у толикој мери, — приморава нас да дођемо до закључка, да је међу њима јачи српски елеменат. Примера ради узећу прилепски дијалекат, и то по бугарскоме веома несавршеном опису Д. Мирчева (Сборникъ Мин. Нар. Просв. у Софији, књ. XX). Иако су његове белешке о прилепскоме говору веома непотпуне, ипак ће и из његовог недовољног материјала бити понешто јасно. Од прилепскога говора мало одступа и битољски, и кичевски, тако да се њихове црте могу назвати типичним језичким цртама за западну Македонију.

а) И у њему се употребљава готово увек српско „ћ“ и „ђ“ („ќ“ и „ѓ“); одступања од тога која наводи Мирчев нису увек срећно пронађена; б) „ѣ“ = „е“ као и у српским говорима; в) каткада „ъ“ = „о“, „ь“ = „е“; али поред тога и „ъ“ = „ь“ = „а“ као у српском језику; г) „ж“ прелази истина у „ъ“ као у бугарском; али даље то „ъ“ прелази у „а“ под утицајем српских говора косовскога типа; сем тога „ж“ прелази у неким случајима у српско „у“; д) „чр“ прелази у „цр“ као у српскоме језику (црн, црвен и т. д.); ђ) „х“ се губи у већини случајева, опет под утицајима српскога језика и сл.; е) у морфологији у множини именица имамо ови („ои“) које приближава ове дијалекте српскоме језику; ж) код заменица напоредо са српским овега, онега, другега

и сл. находимо и несрпско го; з) у 1 л. једнине глагола садашњег времена уопштен је наставак „м“ као у српском језику, али у 1 л. множине имамо несрпско „ме“; и) у 3 л. једнине и множине садашњега времена код глагола „т“ се или пропушта или задржава; познато је да је прво особина, у главноме, српскога језика, а само друго бугарскога. У овај преглед језичких особина ја нисам уносио оне црте које би могле бити подједнако и српске, и бугарске, на пр. различну замену вокалнога „л“ и т. д.

Из овога се види да дијалекти западне Македоније представљају смешани српско-бугарски дијалекатски тип у којем су знатне српске особине. Наравно, врло је тешко рећи, колики је проценат Срба ушао у становништво територије тога дијалекта, а колики је Македонаца-Бугара; јер се једне црте лакше уопштавају (н. пр. морфолошке или синтактичке), а друге теже (н. пр. гласовне), тако да је потребно при одмеравању значаја сваке црте водити рачуна и о тој њиховој страни; а сем свега тога на основу досадашњих дијалекатских описа нама су ипак недовољно познате све особине, које би, можда, кад би биле познате, значајно измениле онај однос међу српским и бугарским елементима у тим говорима до којега смо могли доћи на основу онога што нам је до сад било познато. Али је једно несумњиво и на основу онога што нам је и до сада било познато: да је, заиста, под јаким утицајем српских говора са севера и северозапада добивен данас у западној Македонији српско-македонски дијалекат (или српско-бугарски), а да је у источној Македонији, ма да се и ту може констатовати још увек велики утицај српскога језика, народни говор ипак сачувао у много већој мери свој македонско-бугарски карактер. О утицајима српскога језика и на те говоре исп. материјал код В. Облака, Macedonische Studien (Беч, 1895). Он на пример вели: „Звуци „ћ“ и „ђ“, „ќ“ и „ѓ,“ долазе у Македонији до солунских капија, до крајњих граница словенскога језика на Вардару (стр. 58.)“. Из његове се књиге можемо обавестити и о српском утицају на дијалекте

Водена, Охрида и Дебра. Граница бугарскога филолога која се наводи на карти бр. 5. не одговара потпуно Облаковом материјалу.

Али, сем елемената српскога и бугарскога језика у Македонији, у њој се могу констатовати и знаци туђег утицаја у већој мери него и у једном другом словенском дијалекту на Балкану. Ако смо за тимочки и јужноморавски српски дијалекат могли констатовати романски или у опште туђ утицај у скраћивању дужина и дугих акцената, губљењу флексије и добивању члана у понеким од њих, — у Македонији је тај утицај створио неколико засебних акценатских система које се другде не налазе ни код Срба, ни код Бугара. Све су те системе у духу романскога или грчкога језика, јер се у њима акценат притврђује за последња три или два слога. Тако, на пример, штипски акценат може стајати на последња три слога, воденски на два последња, тиквешки на два претпоследња, костурски само на претпоследњем, а прилепски једино на трећем од краја. По себи се разуме да тога утицаја има и у другим правцима. Исп. на пример потпуно романске конструкције: у Прилепу Јоан је дојден, напоредо са је дошол; ту му имаше кажано и сл.

Одавде се види да при разматрању говора Македоније треба водити рачуна о елементима српскога језика, бугарског језика и туђих језика, који се јављају и у другим правцима а не само оним на којима сам се ја задржао. Све је то заједно стварало код самих Македонаца идеју о томе, да њихов језик заузима потпуно самостални положај међу српским и бугарским језиком и да је подједнако удаљен и од једног, и од другог. Ако будемо имали на уму целокупност његових савремених црта, мораћемо признати да у таквом облику нема говора изван Македоније ни на српском земљишту, ни на бугарском; али, ако размотримо порекло његових словенских особина, увериђемо се да у македонском језику нема словенске особине која се не би могла свести или на црте прабу-

гарскога језика, или на особине српских дијалеката. Нове особине македонских говора јавиле су се или као продужење тих црта језичких, или као резултати њихових узајамних утицаја. Сасвим је природно што су туђи утицаји (у главноме, романски, грчки и турски) били врло јаки у Македонији, јер њено словенско становништво не чини каткада ни 20% од целокупнога становништва некога краја.

За словенске научнике македонски су дијалекти представљали интерес, у главноме, у толико, у колико су се у њима сачували остаци старословенскога црквенога језика који је, и због своје старине, и због старине својих споменика, врло важан за проучавање свих словенских језика. Оне пак црте тих дијалеката којима се одређивао њихов савремени карактер и њихов савремени дијалекатски положај — нису на себе привлачиле пажњу слависта. А нас у овоме тренутку интересују баш те црте њихове, о којима наши извори или ћуте, или за које дају сасвим недовољан материјал. Па ипак су научници каткада говорили и о целокупности њихових црта, и многи су од њих (на пример, В. Јагић) исказивали потпуно правилан поглед да ти говори представљају смешан („прелазни") српско-бугарски дијалекатски тип. И ја сам, и до сада, износио увек такав поглед о њима. Испоредимо, на пример, оно што ја говорим у расправи под називом „Дијалектолошка карта српскога језика" (Петроград, 1906 год. у издањима Имп. Академије Наука, под називом: „Расправе из Славистике", II): „Средњемакедонски дијалекат, који заузима велики део Македоније и има претензија да постане македонски књижевни језик, представља, у ствари, мешавину српских северномакедонских дијалеката и јужномакедонских или правих македонских" (стр. 18). Овде ја тај део македонских говора називам српско-македонским, називом којим сам хтео да одредим ближе њихову природу. На приложеној карти бугарскога научника одређене су само приближне границе споменутих двеју говорних група Македоније. Али,

као што се јасно види и из ознака на карти, српски елементи иду далеко иза граница српско-македонскога говора у Македонији, исто онако као што они иду далеко на исток иза граница тимочкога дијалекта у западној Бугарској.

II.

Слава. — Култура у Македонији. — Народно име.

Према тврђењима М. В. Веселиновића (исп. „Српство", бр 1) слава је позната у Македонији на истоку до реке Месте. Тај српски обичај има и у Македонији, као и у другим српским покрајинама, различне називе: служба, чини, свети (светец); исп. крсно име, свети, светац, слава у другим српским крајевима. И С. Јастребов, добар познавалац Македоније и њеног становништва, овако говори о значају славе за Македонију. „Славу, крсно име, дан свога свеца празнују Срби не само у Србији, свугде по Аустрији, у Угарској, у Босни, Црној Гори, на Косову, у Морави и Призренској области, — већ тако исто у скопском, велеском, прилепском, битољском и охридском округу, а такође и у Дебру, и тетовском крају. Сви становници који у поменутим крајевими говоре словенско-српским дијалектом [то је наш српско-македонски], не рачунајући ту Цинцаре или погрчене Влахе, свето чувају тај обичај, уздигнут на висину религиознога обреда. Ако је истина да обичаји дају специфичну црту свакоме народу, онда и обичај о којем говорим служи као најбољи доказ, да сви они који се тога обичаја држе представљају једну целину, припадају једној народности. Простор који дели племена не ремети те целине! Тако исто и породица, ма где се находила, припада оној народности чије обичаје од памтивека одржава" („Обичаји и песме турских Срба", И. С. Јастребова, Петроград 1886., стр. 2). По себи се разуме да је тешко посумњати у значај обичаја за одређивање етнографскога порекла некога народа. Јастребов продужује: „Ако је

тачно да за тај обичај знају само Срби и да га нема ни код једног другог словенског народа — онда је то већ довољно, па да Словене поменутих крајева прибројимо чистој српској народности“ (стр. 2). Али, као што је познато, и у то је тешко посумњати. Да су то осећали и бугарски, и грчки локални јавни радници, види се и из овога што наводи Јастребов. „Слава је тако укорењена у српскоме народу, да је нису могле искоренити и грчке владике, које су се у пропагадистичком заносу старале да одмах после уништења српске Пећске Патријаршије уведу место славе празновање „имен-дана“. Сада на томе раде бугарски агенти са бугарашима свугде у поменутим крајевима где се находе Словено-Срби, заједно са Цинцарима, Арнаутима и Грцима. Они хоће тај лепи обичај да униште и због политичких разлога, и чине то много вештије но Грци. У многим местима они су у томе већ успели“.

Академик Н. П. Кондаков у својој књизи, „Македонија, археолошко путовање“ (Петроград, 1909 год.), говори о материјалној култури у Македонији, у колико се може судити о њој по споменицама старе архитектуре који су до нас дошли, по иконопису и зидном живопису, црквеним утварима и т. д. Истичући нарочито црте српске културе, он овако говори о Грачаници. „Грачаница, сада велико село, а некада цело месташце или варошица, слично Нагоричину, била је престоница српских краљева у епоси највишега развитка Србије. И у самој Србији биће мало цркава које ће претећи Грачаницу по архитектурној стаситости и богатој изради“ (стр. 203). Њену архитектуру он пореди са сусдаљском и долази до ових закључака: „Сусдаљска архитектура у најлепшим споменицама својим, и поред тесанога камена од којега су они били грађени, има још увек, због своје широке конструкције, тешки византиски карактер. Међутим грачанички храм управо блиста и споља и изнутра необичном складношћу и висином својих сводова, и дивним мешањем тесанога камена са редовима цигле међу њима, а тако исто

и шареном орнаментацијом украса од цигле у спољним деловима прозора и прозорским аркадама у кубетима, и у опште свима украсима којима се одликује српска архитектура од широког и масивног, али донекле грубог и више византискога типа, својственог бугарским храмовима". И таком српском културом користио се велики део Македоније у току XIII и XIV века, а и доцније. Та је култура била типична за, тако звани, трећи период развитка те покрајине. Ево како о томе говори академик Кондаков. Тај се период „почиње за Македонију од краја XII века, приближно од 1188 године. Од тога времена Грци су готово већ били изгубили власт над Бугарском, и отпочело се друго бугарско царство. Али за Македонију та политичка промена није дала позитивних резултата. Тек за време Јована Асена II (1218—1241) Бугари су заузели Македонију, али је престоница тога бугарског царства било и остало Трново, иако су од тога времена Бугарској били присаједињени крајеви Сереза, Скопља, Прилепа и Охрида. То поновно сједињавање Македоније са сродном или истоветном по крви Бугарском имало је мало значаја, наравно, због тога што је било краткога века, јер су већ 1242 године Грци заузели целу источну Македонију, а 1254 и западну све до Охрида, — а покушаји Бугара да врате себи Македонију завршени су тиме, што је после трогодишњега крвопролића она била поновно изгубљена 1257 године. На тај начин, окарактерисати тај период поновним сједињењем са Бугарском ми, као што се види, не можемо; а, међутим, већ од 1267 године отпочиње се на Балканском Полуострву приметно јачање Србије и општеевропски утицај са Запада, а затим врло убрзо, а, наиме, 1281 године, и цела Македонија постаје српском. Управо од тога времена и све до 1330 године и подигнута је већина богато украшених цркава на македонскоме земљишту, а кратки прекид који је наишао 1330 године, због успеха Андроника Млађег, који је приморао Србе да му уступе Охрид, био је тренутан и безначајан. Јер после чувене битке на

Велбужду 1330 године, када су Бугари били побеђени до ноге од краља Стефана, а бугарски цар Михаило био убијен, власт Срба распрострла се на целу Македонију све до крајњих њених западних граница. За време сина Стефанова, чувеног Стефана Душана (од 1331—1355) међусобна унутрашња борба у Византији појачала је власт Србијину и предала јој у руке и таке предстраже Византије као варош Серез (1346 год.), омогућивши тако стварање у њој прерогатива и претензија на потпуно владање Балканским Полуострвом, које су добиле најјаснији израз у крунисању Душанову у Скопљу за цара и „Ромеја“ и његова сина Уроша за краља, — тј., с тачке гледишта средњевековних титула, у истицању права Душанових на управљање целом Грчком Империјом“ (стр. 62). Даље истиче академик Кондаков, позивајући се на познату монографију Т. Д. Флоринскога, љубав према византинизму који се огледа у раду српскога цара. „Али се не може прећутати, продужује он, да је у тој љубави према византинизму била једна позитивна и за словенску националност важна страна — одушевљење културном страном народа који је политички умирао, његовом образованошћу, његовим грађевинама, црквама и манастирима, помагањем Атону, доброчинствима Хилендару, а тако исто и дипломатским везама и савезима са западним државама, користима за трговину и другим странама културнога живота западних земаља. Од тога времена, како изгледа, сачувала се и већина црквених утвари које находимо у Македонији. После смрти Душанове отпочела се, као што је познато, деоба царства, међусобна борба, а 1371 године Македонија је била подвргнута страшноме турском пљачкању. И даље су се зидали, по обичају, манастири и цркве (Марков манастир, по имену Краљевића Марка, сина Вукашинова), а 1389 године била је Косовска битка после које су Турци освојили и Македонију, и Бугарску. Крајем XIV в. несумњиво се завршује тај последњи, трећи период словенске Македоније, и живот у њој изумире до данашњих дана“ (стр. 61—63).

Говорећи о историском значају Бугара на Балкану, академик Кондаков ставља српску културу насупрот политичкоме значају Бугара и вели да „широки културни развитак Срба и уметност коју су они стварали, као најважнија грана византиске уметности после руске гране, представља историско наследство српскога племена“ (стр. 290). Говорећи о зидноме живопису, академик Кондаков и ту истиче српски утицај и почетак самосталног културног развитка. „Судећи по великоме простору испуњеном тим живописом, како у самој Србији, тако и у црквама Македоније, ми морамо извести сасвим природан закључак о постојању чисто српских радионица које су, идући за грчким угледом, биле до извесне мере и самосталне“ (стр. 66). Цео рад поштованога академика јасно потврђује оно што је речено о значају баш српске културе за Македонију. Истина, у књизи академика Кондакова има екскурса и у област савременог политичког живота Македонаца, али ту он не само није специјалиста него је чак и рђаво обавештен. Ја сам се због тога задржао овде на његовим погледима из оне области у којој се он јавља данас као најбољи зналац и потпуно самосталан испитивач.

Српски и бугарски научници слажу се у томе, да је назив Бугарин у Македонији српскога порекла, али се они не слажу у томе, када је тај назив унесен у Македонију. Према разлозима хипотетичке природе Ив. Шишманова тај је назив добио широку употребу за време српскога владања у Македонији, особито за време српскога цара Душана и његових последника, српских деспота и севастократора (Сборникъ Мин. Нар. Просв. у Софији, књига XVI—XVII, стр. 728). То тврђење наишло је на врло озбиљну опозицију са српске стране — проф. Василија Ђерића (О српском имену у Старој Србији и Македонији, Београд, 1904), због тога што се, по мишљењу Ђерићеву, и у то време, а тако исто и доцније, становништво Македоније, у колико се уопште и помиње његово национално име, називало српским. Ђерић наводи тако много факата

којима се то потврђује, да је тешко посумњати у тачност његових тврђења. Нема сумње да се српско име сачувало тако дуго у Македонији због тога, што је она пре потпунога њеног заузећа од Турака чинила саставни део српске земље и што се и доцније находила неко време у рукама полусамосталних српских династа.

Али да видимо, којим се именом звало становништво Македоније у самом почетку. Познато је да је црквенословенски језик браће Просветитеља носио назив „словенски“; отуда је јасно да се и народ морао звати сличним именом. И, доиста, као што показује професор Ђерић (op. cit. стр. 32—41), није мали број документалних доказа о томе од IX до XVIII века. Чак и за савремено становништво Македоније тврдио је професор В. В. Качановски да је „име С л о в е н и ипак доста распрострто код народа јужне Македоније (op. cit. стр. 38).

На тај начин, нема података којима би се могло одредити, када се назив „Бугари“ појавио у Македонији. Једно је сигурно — на основу прелаза његовога вокалнога „л“ у „у“ — „да имамо посла са механички усвојеном туђом речју“ (Шишманов, op. cit. 727), која је српскога порекла. Као механички примљена позајмица, тај назив не може имати никаквог етнографског значаја, чак и у случају кад би се могло доказати да је он у Македонији и много старији од деветнаестога века. Јер је јасно да је он са стране унесен у Македонију. О начину, како је он добивен у Македонији, мишљења се научника разилазе. Има мишљење (професора Цвијића) по којему је због српскога устанка у XIX веку, када су Турци сматрали Србе за бунтовнике, било опасно називати се Србином; зато се то име у Македонији избегавало. Јер је нпр. познато да Ј. Милер, који је дуго време био лекар у европској Турској, у битољском вилајету, још и почетком XIX века, спомиње ту само Србе (D-r Joseph Müller, Albanien, Rumelien und die österreich-montenegrinische Grenze. Nebst einer Karte von Albanien. Mit einer Vorrede von D-r P. J. Šafařik, Prag, 1841); још око по-

ловине XIX века француски конзул Г. Лежан (Цвијић, Проматрања о етнографији македонских словена, стр 33) бележи употребу српскога имена око Преспе и Охрида; али већ у то време назив „Бугари“ био је у Македонији јако раширен. Ширењу тога назива особито је много допринело оснивање Егзархата од 1870—1872 год. и његов енергични национални рад у корист Бугара за време ослобођења Бугарске, и доцније. Овоме треба додати и све друго што је имало значаја за ширење имена „Бугари“, а о чему сам ја већ раније говорио (в. Други одељак, гл. IV).

На тај начин, ма да се у савременој Македонији и употребљава поред назива „Словенин“ и назив „Бугарин“, тај последњи назив не представља продужење старога назива „Блъгаринъ“ из времена бугарскога владања том земљом. Истина, неки пут се употребљава (ма да и то доста ретко) и у грчким споменицима, и у словенским називима „Блгари“ или сл. кад се говори о Македонији и њеном становништву, али то су последње успомене о политичком бугарском владању том земљом. У народу се тај назив није задржао, јер да је то било, он би свугде имао у Македонији гласовни облик „Българин“ или „Болгарин“. Одавде се види да и у питању о имену Македонија има својих особина које показују да се она и у том правцу развијала под нарочитим приликама: народно име „Словенин“, које се делимице још и данас у њој употребљава, било је у раније време потискивано називом „Србин“, а у доцније — називом „Бугарин“. Али, што је најзанимљивије, оба та последња назива, и „Србин“ и „Бугарин“, подједнако су српскога порекла.

III.

Етнографске карте.

Иако се под називом „Бугари“ не крије никаква национална свест, ипак је тај назив имао необично велики значај у XIX веку и за етнографску литературу Балканскога Полуострва, и за одређивање националнога

порекла македонских Словена. У два врло важна историска момента, када се стварао Санстефански Уговор (1878 год.) и на Берлинскоме Конгресу (опет 1878 год.), потпуно погрешне етнографске карте, састављене једино на основу тога назива, биле су од огромнога значаја. По њиховим потпуно нетачним подацима умало што није била дефинитивно решена судбина Македоније.

Инострани састављачи етнографских карата Балканскога Полуострва већином нису знали словенских језика и задовољавали су се називом „Бугари" за одређивање националног порекла Македонаца. Једначећи тај назив са бугарском националношћу и налазећи његову примену и у старим српским областима савремене Србије, које су тада биле још под турском влашћу, — они су све те области бојили бугарском етнографском бојом. На тај су начин биле не само Македонија него и југоисточна Стара Србија и југоисточна и јужна Србија, све те земље у већини којих живе несумњиво Срби, биле увучене у бугарску етнографску област. Тако је састављена карта А. Буе (Ethnographische Karte des osmanischen Reiches europäischen Theiles und von Griechenland, размер 1 : 3.800,000. У Berghaus Phys. Atlas XIII. Taf. 19. 1847 г.) која је послужила као основица за остале. На основу назива „Бугари" и врло површних обавештења, несумњиво врло елементарнога типа, Ами Буе је обојио бугарском бојом све на исток и југ од мале, слободне у то време, српске кнежевине. Истина, он се користио белешкама путника и писаца радова о Македонији, као Пукевиља, Кузинерија и Гризебаха, али и њихова компетентност у питањима те врсте није стајала нимало више од компетентности А. Буе (в. код. Цвијића, op. cit. стр. 37 и даље). На тај начин, почевши од А. Буе, у европској се картографији бојило све што није било у слободној српској кнежевини — бугарском бојом. Та погрешка површнога етнографа могла је бити судбоносна за Србе, јер нетачна, сумарна, основана је-

дино на називу „Бугари" — „Блгари" карта А. Буе образовала је основицу „језичке" карте Кипертове (1876 год.). А та карта, на којој је такође све сем слободне српске кнежевине дато Бугарима, заједно са националним тежњама бугарскога Егзархата, била је извор етнографских појмова при састављању карте Бугарске у Сан Стефану и при решавању питања о подели земаља на Балкану на Берлинскоме Конгресу. „Он има К и п е р т а у маломе прсту", говорио је А. Даврил о Бизмарку (Le négociations relatives au traité de Berlin. Paris, 1886, p. 317—18). И сасвим је тачно он додавао да етнографска изјава Бизмарка значи више него обично мишљење, да је то цео догађај. Имајући све то на уму, ми морамо нарочито подвући велики значај пропаганде коју су, без своје намере, чак можда и против своје жеље, вршили необавештени иностранци етнографи у корист Бугара. Готово вековна заблуда, која је примана за праву правцату истину, тек се при крају прошлога века и у почетку садашњега почела разбијати о праву и несумњиву истину. Истина, понеку поправку граница, нарочито односно Грка и Албанаца, изнео је већ Г. Лежан (Carte ethnographique de la Turqie d'Europe et des états vassaux autonomes. Petermanns Mittheilungen, Gotha, 1861) и Гризебах (Reise durch Rumelien nnd uach Brussa I u. II, Göttingen 1841). Чак код Гризебаха има потпуно тачна примедба о односу међу српским и бугарским језиком у Македонији: „über die Gränzscheide dieser beider Töchter des slavischen Stamms konnte nichts genau angegeben werden, vielmehr wurde behauptet, dass sie durch allmähliche Vermischung der Wörter gleichsam in einer Übergangszone miteinander verschmälzen" (Bd. II, 65) („о границама ових двају сродних делова словенскога племена не може се ништа одређено рећи; напротив, тврде да се оба та дела постепеном мешавином речи управо узајамно стапају у прелазном појасу"). Киперт се могао користити њиховим исправкама само за груписање главних етнографских група: словенске, албанске, турске и грчке, али он није био у стању да оцени тачност

или нетачност бугарске етнографске боје код својих претходника. Он ју је у потпуности пренео на своју карту.

Значај који је у западној Европи имала карта А. Буе или Киперта код Словена је имала карта Шафарикова од 1842 године (која је изашла као прилог његовој књизи „Slovanský národopis"). Ма да је Шафарик био Словенин и добар филолог, он је пао у исте грешке у које и Буе, Киперт и други. Немајући поузданога дијалактолошког материјала, он се ограничио само тврђењем, да има несумњивих разлика у говорима међу Дунавом и Балканима, Нишавом и Јужном Моравом и говорима у Македонији; али њихово испитивање и одређивање њихових црта он оставио потоњим испитивачима; па ипак је и он све земљиште поменутих дијалеката обојио једном бојом, и то бугарском. Збунљив назив „Бугари" имао је, по свој прилици, и за њега главни значај. Ауторитет Шафариков био је тако велики, да су његовим речима морали веровати његови савременици.

Ја нећу говорити детаљно о томе, како су у овој ствари поступали Бугари и Срби. Сасвим је природно да Бугари, налазећи необичну потврду и доказе својим претензијама код споменутих етнографа, нису могли бити према себи мање лојални него Шафарик и Киперт. И зато су, позивајући се на иностране ауторитете, прештампавали њихове карте и удешавали су, мање или више, и своје према њима; Срби су бугарску боју замењивали на тим картама у извесном делу поменутих покрајина просто својом бојом, а Грци су чинили опет то исто у великом делу Македоније.

Али ја треба ипак мало дуже да се задржим и на неким зрачцима светлости и у овој магловитој и тамној атмосфери. Ја имам на уму последње карте Л. Нидерла (Прилог његовоме раду, „Преглед савременога Словенства", Петроград, 1909 год., „Енциклопедија слофенске филологије, св. II) и Т. Д. Флоринског (Прво издање као прилог његовој књизи „Словенско Племе", Кијев, 1907 г., а друго издање „Петроградског добротворног друштва", са приложеним чланком „Етнографска карта западног сло-

венства и западне Русије", Кијев, 1911). Иако се они обојица нису још ослободили од свих недостатака својих претходника, њихове карте представљају несумњиво прогрес и жељу да се до истине дође. Али у етнографској литератури традиције се спуштају на испитиваче као тешко бреме, тако да је и сам покушај да се од њега, и до извесне мере, ослободе достојан похвале. И Нидерле и Флорински (у другом издању) не обележавају више источну и јужну Србију бугарском бојом; али, по несумњивим резултатима савремене лингвистичке науке, са истих разлога са којих је источна и јужна Србија обојена српском бојом требало је обојити део западне Бугарске српском бојом, што није урађено (в. о томе Четврти одељак, I гл.). Потпуно је тачно обојена српском бојом и источна Стара Србија (северна Македонија), ма да је ту код њих област српскога језика прилично смањена. Али главна погрешка је њихова у одређивању етнографскога места Македоније. Нидерле стоји ту још на старој тачци гледишта времена А. Буе и Шафарика и целу Македонију обележава бугарском бојом; а Флорински обележава на бугарској основној боји Македоније неколико острваца српских. Само ствар није у томе. Подједнако је нетачно и обележавање Флоринскога и Нидерла. У Македонији нема Срба и Бугара који у њој засебно живе као две потпуно одвојене националности. Има, истина, људи који се тим именима називају, али је код њих и језик, и обичаји, и све остало потпуно једнако; а наука не треба да иде за промењљивим погледима македонских политикана. Истина, у неким деловима Македоније српских елемената у народним особинама језика, обичаја и живота, има више, а у другима мање (на пример, у источним), али све те елементе имају у подједнакој мери и они који се називају Србима, и они који се називају Бугарима; зато их свугде, с научне тачке гледишта, и једне, и друге, треба обележавати истом бојом.

На основу савремених научних података ја сматрам да је доказано: 1) да у Македонији нема још развијене

националне свести, у правом смислу те речи; 2) да језик Македоније представља смешан дијалекат у којем су у једном правцу победиле врло значајне особине српскога језика (на пример „ћ“ и „ђ“ као „ќ“ и „ѓ“; „ѣ“ = „е“; „вь“ = „въ“ = „у“ у извесном положају и т. д.), а у другом су остале старе македонске особине (на пример, „ъ“ = „о“, „ь“ = „е“, „ѫ“ = „ъ“); 3) да у Македонији преовлађују српски обичаји (исп. „славу“); 4) да су у Македокији познате из српско-бугарске прошлости само српске историске традиције; 5) да су најглавнији културни материјални споменици (цркве, манастири и т. д.), у колико су они уопште словенски, српскога порекла у већем делу Македоније; 6) да име „Бугари“ није поникло у самом народу, него да је туђегапорекла. Ако се буде имало све то на уму, јасно ће бити да се Македонија са етнографске тачке гледишта не може бојити бугарском етнографском бојом, и поред све старине те боје на том месту етнографских карата. Ако не будемо хтели пре дефинитивног проучавања Македоније давати преимућство српској боји или српским етнографским знацима у њеном западном делу, а само у источној — бугарским, одређујући тиме у најгрубљим цртама два главна етничка центра, повезана између себе небројеним везама, — апсолутно је потребно оделити Македонију засебном бојом и од чисто српске етничке целине, и од чисто бугарске. Како то није урађено ни на карти Нидерловој, ни код Флоринскога, и како је код њих сасвим недовољно образложена бугарска боја, ја их сматрам, и поред њихових добрих страна према старијим етнографским картама, за застареле. Јер је у савременој науци понешто утврђено што није нашло места на њиховим картама.

Сем тога, обе су те карте веома нетачне у обележавању грчких, турских, румунских и албанских елемената на Балканском Полуострву. Зато је проф. J. Цвијић решио да на основу материјала који је њему био познат и који је делимице сам покупио путујући по Македонији изда етнографску карту њену, која ће нам помоћи да разумемо сло-

жена питања етнографије Балканскога Полуострва која су стављена на дневни ред резултатима савезничког рата са Турцима и поделом задобивене територије. (Ethnographische Karte der Balkanhalbinsel nach allen vorhandenen Quellen und eigenen Beobachtangen von Prof. Dr. J. Cvijić; Petermann's Mitteilungen, св. за Март и даље, 1913 год.; чланак уз карту преведен је, с незнатним изменама, и наштампан у „Гласнику српског географског друштва", св. II, 1913 год.). По свој прилици, због тога што није хтео у овај мах да задире у друга питања сем питања о Македонији, проф. Цвијић је оставио део западне Бугарске необележен српском бојом. У новим издањима те карте то би требало свакако исправити. За Македонију се руководио проф. Цвијић овим мислима: да од неоспорно српске и неоспорно бугарске етнографске зоне издвоји онај део Македоније у којем су толико измешане етнографске особине, да се за сада не може говорити ни о преовлађивању једне ни о преовлађивању друге етнографске боје у њему. Српска боја допире до утоке Злетовске реке, Велеса, Прилепа и Охрида, а бугарска иде до развођа међу Струмом и Вардаром, у главном; остали део заузима поменуто смешано македонско становништво које је на средини међу српским и бугарским. Принципски је овај начин обележавања различних елемената у Македонији потпуно оправдан, и у томе правцу Цвијићева карта стоји далеко изнад свих досадашњих етнографских карата. У пракси је, наравно, много теже применити ово принципско становиште, и мени изгледа да је језик ипак најсигурнији знак по којем се може говорити о јачини етнографских елемената и у Македонији. Говорећи о њој на основу тога критеријума, ја бих рекао да у западној Македонији, сем најјужнијега узанога појаса, све до Вардара и преко њега до развођа између Вардара и Струме, преовлађује у смешаним језичким особинама, када се одвоји све што је туђе и што уопште није словенско, — српска дијалекатска боја, а тек у деловима Македоније источније од поменутих — бугарска боја. Али и поменуто Цвијићево обележавање

етнографских боја у Македонији представља, по моме мишљењу, значајан напредак, иако се можемо не слагати са неким детаљима и у правцу одређивања чисто српске и чисто бугарске зоне. Оно представља, у најмању руку, оно што се данас може рећи на основу савременог целокупног материјала о етнографији Македоније.

IV.

Црква и Школа у Македонији. — Статистика становништва.

Црква је имала необичан значај у покрајинама Турске Империје. Црква је била једино што су Турци остављали својим иноверним поданицима. И они нису им остављали националну цркву, него, тако рећи, обредну. Зато су сви православни народи Балканског Полуострва, као што је познато, имали једино грчку цркву, са Цариградском Патријаршијом на челу. У оно време када су се Срби у XIX веку подигли против Турака власт цариградске православне цркве простирала се од Црнога до Јадранскога Мора.

Значај је цркве у Турској био велики са многих тачака гледишта. Прво, због тога што су црквене власти или црквене општине давале иницијативу за отварање народних школа и, друго, нарочито због тога што се решење многих правних питања, о браку, миразу, тестаменту и наслеђу, находило у компетенцији тих институција. Сем свега тога, само су црквене општине имале својих представника у месној судској установи, у меџлису

На тај начин, становници Турске морали су високо ценити своју цркву. Они су се морали око ње скупљати као око јединога центра своје културе и неке одбране својих права. Али словенско становништво, и српско и бугарско, није било срећно, да од почетка има у Турској своју цркву. Већ од 1394 године изгубили су Бугари своју самосталну цркву која је постојала у потпуној незави-

сности од 870 године, а 1459 г. учињен је крај и српској Патријаршији у Пећи. Бугарска је црква прешла у руке Цариградске Патријаршије, а српска — Охридској Архиепископији, од које се била ослободила 1218—1219 г. радом и настојавањем првога самосталнога архиепископа српскога, Св. Саве, најмлађега сина великог жупана Стевана Немање. Истина, Србима је после тога времена још једанпут било допуштено да обнове своју Пећску Патријаршију (1557 г.), која је трајала нешто више од два столећа; али 1766/7 г. српска је Пећска Патријаршија, заједно са грчком Архиепископијом у Охриду, дефинитивно потпала под власт Цариградске Патријаршије. На тај се начин словенска црква на Балканском Полуострву находила пред крај XVIII века у пуној власти Грка.

Познати су описи стања словенске цркве, створеног радом грчког вишег свештенства које се бринуло једино о експлоатацији своје паства. Добро су познате жалосне слике поступака главара те цркве, поткупљивања, протекције турских власти, и отимања — оцртане вештачком руком Вука Караџића. Зато се ја на њима нећу задржавати. Али ћу напоменути да су се у крајевима са мешовитим становништвом ти атрибути грчке цркве повећавали тежњама нарочите врсте: да се свима средствима којима је црква располагала становништво јелинизира. Користи од јелинизирања биле су за становништво тако велике, да су оне морале необично јако утицати на утучено и престрашено словенско становништво. Зато је јелинизирање словенскога становништва напредовало. Познате су осорне речи Пајсијеве, упућене Бугарима, због тога што су се стидели да буду Бугари, да мисле и говоре бугарски. Али оно што је било у XVIII веку знатно се изменило у XIX. в.

Под утицајем национално - романтичких струја у Европи у то време словенска се свест почела будити. Срби су устали против Турака и извојевали самосталност, истина, још маломе делу свога племена. Грци су се такође побунили против Турака и добили су самосталност на из-

весноме делу својих старих земаља. У Турској је почела необично јака агитација Цариградске Патријаршије у корист грчких политичких тежњи које су сада добивале правац из Грчке. Због тога су се Словени у Турској осећали у још потиштенијем положају него раније; али сада су они почињали озбиљно мислити, под утицајем нових националних идеја, да се по сваку цену ослободе од тешког им и мрског грчког туторства.

Већ у првоме ферману своме о српским правима Турска је давала Србима право да бирају сами своје владике; а када је 1830 г. призната извесна самосталност Србији, и црква је у њој постала до извесног степена самостална. Али тиме није било још ни у колико решено питање о српској цркви у осталим српским покрајинама у Турској. За црквену самосталност мале српске кнежевине све остале српске земље место да добију заједно са Србијом обновљење Пећске Патријаршије, која је обухватала (од 1557—1766) и целу Стару Србију, део Македоније и источну и јужну Србију и део западне Бугарске, — сада су све те српске земље остале и даље без своје цркве, под грчком влашћу. То је несумњиво велика државно-политичка грешка управе младе кнежевине.

Реформама султана Мехмеда II појачавала се централна власт у Турској, пред којом су сви поданици требали бити равноправни. Та равноправност становништва, објављена танзиматом од 1839 г., била је још јаче истакнута хатихумајумом од 1856 г. Становништво Бугарске, позивајући се на те значајне државне документе, почело је тражити своју цркву. Али се томе успротивила одмах, ослањајући се на своја права и свој утицај, грчка црква. Истина, доцније је и она била спремна да се споразуме с Бугарима, али, као што је познато, сви су се преговори у том смислу завршили потпуним расцепом обеју цркава (26 септембра 1872 год.).

Установљавање Егзархата највише је помагао руски амбасадор у Цариграду и српски дипломатски агенат. Из читања званичних докумената тога времена (понешто

од њих наштампано је у књижици, „Како је постала Бугарска Егзархија“, Београд, 1897 г.) није се тешко уверити да је у томе питању српска влада ишла заједно са руском Оне су зајаднички сматрале то као своју ствар, ствар словенску. И када су се код Срба јављала страховања, да не буде Егзархат штетан по српску националност, и када се јављало из Београда дипломатскоме агенту у Цариграду да отпочне разговоре о српској Патријаршији у Пећи или Охриду, те потпуно оправдане сумње и жеље нису наилазиле на одобравање ни код руског амбасадора, а о грчком патријарху и да не говорим. Чак и сам српски дипломатски агенат бојао се да такво цепкање словенске цркве не повуче са собом слабљење акције у корист Егзархата коју је он отпочео са руским амбасадором. И када је Егзархат схизмом био оцепљен од грчкога Патријархата, српски дипломатски агенат писао је својој влади од речи до речи ово: „Ми би требали да признамо бугарску цркву. Ово захтевају наши сопствени интереси и интереси тако сродног нам народа, с којим треба да живимо у љубави и слози ради велике заједничке будућности наше. У осталом, зар ми нисмо од наше стране патријарху давали најбоље савете да тако далеко не иде? Ми би дакле остали себи следствени, кад би цркву бугарску признали, јер смо свакад говорили да Бугари имају право. После тога осујетили би тиме и маневре наших непријатеља, који су држали да би се у таком случају Србија од Бугара сасвим оцепила. Што се пак тиче српских епархија, што егзарх сада заузима, ако не би неполитично било, могао би г. Митрополит у писму своме казати нешто, што би значило да ми наше епархије дајемо у аманет егзарху бугарском. Но ја опет мислим да би боље било, да се ништа о том не спомиње. Политичније би, мислим, било да од наше стране изгледа да не правимо никакве разлике

између Бугара и Срба“ (op. cit. 59). Та широка и некористољубива словенска политика у питању о Егзархату стала је Србе врло скупо. Јер није требало много времена да прође, па да се представници српскога народа увере да се таква политика водила само са српске стране, а ни у ком случају и са бугарске.

На такво широко разумевање националних питања Срба и Бугара, које се може констатовати код српске владе тога времена, утицао је несумњиво развитак политичких идеја код Срба за време владе кнеза Михаила (1860—1868 г.). Културно јединство свих Јужних Словена, које је добило општи израз у илирскоме покрету, ма да се и није остварило око средине прошлога века, ипак је оставило дубоких трагова код свих мисаоних људи тога времена. Политичка литература краја шездесетих година кретала се такође у кругу тих идеја. Чак се и политички рад самога кнеза Михаила находио у јакој зависности од ње. Са представницима Бугарске он се разговарао о личној унији Србије и Бугарске, тако да већ и због тога он није могао бити непријатељски расположен према Егзархату. Српска политика тога времена била је у спремању ослобођења свих Словена на Балкану под вођством кнеза Михаила. Према њој су питања слична оснивању Егзархата имала значај питања другога реда.

Турци су много боље но Срби оценили значај Егзархата. Они су хтели да управе рад бугарскога Егзархата против противтурске агитације која је долазила из Атине и Београда. Да би добили што веће привилегије од Турака, Бугари су били спремни, макар само и привремено, да створе са њима политичке споразуме свакојаке врсте. Они су једно време мислили да створе бугарско-босанску цркву и да образују дуализам у Турској, са представницима бугарско-босанске цркве с једне стране и муслиманске с друге (op. cit. 57 c.). Ма како то било само по себи фантастично, оно ипак показује, на шта су све били спремни Бугари, да би добили од Турака остварење својих тежњи. У придобивању Турака они су успели; јер у

распри која се отпочела међу Бугарима и Грцима Порта је била потпунце на страни Бугара. И султан је издао, на највеће незадовољство цариградског патријарха, 28 јануара 1870 г., берат о стварању Егзархата. По његовој десетој тачци, сем бугарских епархија Бугарске, под његову власт потпале су још и ове епархије: нишка, ћустендилска, пиротска, самоковска и велеска, у којима је већина становништва била српска. Сем тога, и у другим епархијама у којима би две трећине становништва затражиле Егзархат, Егзархат је имао права да одреди своје представнике. И тако се збио нечувен појав, да су оне епархије које су се још до 1766 г. находиле у границама српске Пећске Патријаршије добиле сада црквену управу од бугарскога цариградског Егзархата. Сем бугарске тежње да захвате што је било могуће више епархија, по грчкоме примеру, за свој Егзархат, не питајући, да ли на то пристаје српско становништво или не пристаје, у томе се присвајању српских епархија Егзархату може донекле познати и политика грчкога Патријархата. Да би сачувао за себе у потпуности тракиске и македонске епархије са мешовитим становништвом, цариградски патријарх пристајао је да дâ Бугарима не само споменуте епархије него тако исто и све српске епархије западне Старе Србије, и чак Босне и Херцеговине!

Није се дуго чекало на доказе, да бугарска „брига“ о српским епархијама ни најмање не одговара очекивањима српскога народа. У то време (управо до 1876 г.) биле су у Старој Србији и Македонији 153 српске школе које су биле отваране, почевши од 1828 г., у различна времена. Већ 1872 г. владика Виктор почео је уводити у српске школе, чак у Нишу и околини, бугарске књиге. Српски дипломатски агенат у Цариграду протестовао је због тога. Руски конзул И. С. Јастребов такође је протестовао у Цариграду против онога што су предузимале већ 1872 г. егзархиске владике у Старој Србији према Србима и њиховим школама. Такве су се жалбе српскога агента стално понављале. Српски је народ, и у Старој Србији

и у западној Бугарској, изјављивао протесте против подвлашћења Егзархији. Отпочињао се понова рад на обновљењу српске Пећске или Охридске Патријаршије, и стално се понављају молбе о томе. Али се из Цариграда добија жалостан одговор: „да о томе у то време ни говора не може бити“. Још су сувише били свежи у сећању немирни дани из времена стварања бугарскога Егзархата; зато није нико био вољан да подиже питање о српској цркви која би морала одузимати подједнако своје епархије и од бугарскога Егзархата, и од грчкога Патријархата. Не само Турци него и представници руске политике у Цариграду нису хтели о томе ни да чују. Србима није ништа друго остало, него да, чекајући боља времена када ће бити обновљење српске Пећске Патријаршије могућно, раде бар на подизању својих школа у Македонији и Старој Србији. И, доиста, за тај последњи период, т. ј. од 1860—1875 г., отворено је у тим крајевима до 120 нових српских школа.

Али боља су времена била још далеко! Догађаји који су се одиграли тада у Турској стварали су баш за српску националну ствар најнезгоднију атмосферу. Српски устанак у Херцеговини 1875 г., рат Србије и Црне Горе са Турском 1876—1878, устанак Срба у Власотинцима и Лесковцу — у границама оног дела данашње Србије који је тада био још под Турском — и њихов покрет у кумановској и прешевској нахији у Старој Србији, која је и после Берлинскога Конгреса остала под Турцима, — све се то завршило таквим гоњењем Срба под Турском, да су и српске школе биле испозатваране, а најбољи представници српскога народа побацани су у хапсане, убијани су и сл. Од 153 школе које су радиле пре тих догађаја остало је само 19, и то у ономе делу Старе Србије у којем није било Егзархата. Бити Србином — било је опасно.

Под утицајем свега тога егзархиска је црква знатно ојачала. Потиштеном српском становништву она је давала ипак неку заштиту и неку помоћ. Грчка Патријаршија, у којој је део Срба и даље остајао, није хтела ни

да чује за њих. А Србија је била слаба. Она је потпала, после несрећнога за њу Берлинскога Уговора, под аустриско туторство. Отпочели су унутрашњи нереди, борба краља Милана с народом, која се завршила несрећним и братоубилачким ратом са Бугарима. Бугарска је постала већа, оснажила се. Њен је Егзархат стално прстом показивао народу у Македонији, где је снага, а где је слабост, и шта би добило становништво преласком на страну Егзархата.

Број егзархиске пастве растао је, јер је стање у којем су се Срби находили у Македонији било, заиста, очајно. Једини ослонац у Турској, своју цркву они нису имали, јер су их подједнако сматрали за туђинце и Патријаршија, и Егзархат. И што је ипак више од 30% македонског словенског становништва остало изван Егзархата, и поред словенске школе и словенске цркве коју им је он нудио, то једино показује, како је грубо он изнео захтев, да се, у случају преласка на његову страну, становништво мора назвати бугарским и да мора примити бугарску школу. Да је Егзархат поступао обазривије, насигурно његова рука не би била одгурнута од многих који су били остали верни Патријаршији. Али после Санстефанскога Уговора (1878 г.), по којему је Бугарска добивала све земље у којима је радио Егзархат, не само Македонију но и источну и јужну Србију, и источну Стару Србију, тешко је било очекивати од Егзархата умерености и националне трпељивости. Та он их није показивао ни у самом почетку, до Санстефанског уговора! Напротив, у време тешких националних искушења за Србе у Турској, од 1875—1878, бугарски је Егзархат свима средствима гледао да захвати у своје руке дотадашње српске школе и да употреби локалне политичке односе Срба према Турцима у своју корист. Отуда је и потекла потпуна пропаст српске школске ствари у то време у многим деловима Македоније и Старе Србије.

После 1885—6 г. Србија се постепено опорављала. Она је понова почела тражити своју школу и своју цркву

у Македонији, уверивши се и сувише јасно да је егзархиска „брига“ била за све време упућена искључиво против српске народности. Турска се и сама уверила да је, са њеном помоћи, Егзархат давно прешао границе свога, искључиво културнога рада, и признала је да су тежње Срба правилне. 1893 г. добили су Срби право на отварање школа у источној Старој Србији, а 1897 г. и у вилајету битољском и солунском. Срби су се тако исто упорно држали свога права, да имају своје митрополите у својим епархијама. И, заиста, то су право добили 1895—7 год. за призренску и скопску епархију. А право на свога епископа у Велесу—Дебру они су добили 1910 године.

Због рада у овом правцу од 1891 г. отпочела је понова борба међу Србима и Бугарима, који су 1895 г. покушали да подигну први устанак у Македонији. Када су 1897 г. Турци дали право Србима да отварају школе у битољском и солунском вилајету, бугарска је солунска интелигенција решила да се томе одупре свима средствима. Као жртве тога рада пало је само у току од две године више од четрдесет истакнутих Срба, на чије је име и гласило одобрење за отварање школе (имена већине њих и тачни подаци о њиховим убиствима могу се наћи у књизи Ивани Иванића, „Из црквене историје Срба у Турској,“ Београд и Нови Сад, 1902 г. стр. 114 и даље). Ја се нећу више заустављати на жалосним странама српско-бугарских односа у Македонији, већ ћу само рећи да је борба школом и црквом замењена, по бугарској жељи, ножем и пушком. Од 1902—4 г. пало је у тој несрећној земљи тако много српских жртава, да су Срби били принуђени да употребе иста средства. Та су се средства почела употребљавати не само за узајамно уништавање, него да се њима утиче на засебне људе или чак и на цела насеља, да с једне стране пређу на другу. На тај начин, отада је тамошње словенско становништво почело страховати не само од представника турских власти него и од својих заштитника.

Помоћу комитских чета, на пример, Бугари су до

1904 г., натерали сва планинска насеља кумановске казе да пређу на њихову страну; али од 1905 г., када су та насеља добила одбрану од српских чета, наново су прешла на српску страну, и ту су остала до ослобођења. Тек после страховитих злочина Бугари су потчинили својим четама и својој пропаганди (у време до 1905 г.) многа села пространог Овчјег Поља; нека су се од тих села доцније поново вратила Србима, а многа су од њих ипак морала остати на бугарској страни, после неуспелих покушаја, да се ослободе од бугарских власти. Половина становника Велеса изјавила је у то време жељу, да пређе на српску страну, и за један дан било је скупљено више од сто педесет потписа; када су пак бугарске терористе убиле тројицу истакнутих месних грађана, становништво се препало, и питање о преласку у крило Патријаршије скинуто је било с дневног реда. Убијања свештеника, учитеља, кметова и сељака — покашто су утицала на становништво, застрашивала га и принуђавала да пређе на страну оне пропаганде у чије се име то вршило; али су ипак многа села јунаштвом вођа месне пропаганде остајала стално на једној страни.

Српски је рад у Македонији био крунисан ускоро несумњивим успехом. По статистици од 1903 године у споменута два вилијета, солунском и битољском, Срби су и, поред свих препрека за отварање школа, имали девет средњих школа са 568 ђака и 67 основних школа са 3537 ђака. У источној Старој Србији, у којој је право на отварање школа добивено 1893 године, било је 1903 г. пет средњих школа са 415 ђака и 126 основних школа са 6136 ђака. То показује да је за национални рад Срба било у Старој Србији и Македонији, још и у то време, врло плодоносно земљиште. Чиме би се могао објаснити такав одзив македонскога становништва према Србима, и после тридесетогодишњег рада бугарског Егзархата, ако не тиме, што се становништво Македоније није потпуно осећало бугарским? У сваком другом случају било би неразумљиво, зашто се тако велики број македонскога

становништва назвао Србима, чим је добио могућности, да има српску школу и српску цркву.

Али поред Македонаца-егзархиста који су сматрали себе за Бугаре, великог дела патријархиста-македонских Словена који су сматрали себе за Србе, био је у Македонији и приличан део патријархиста-Словена који је себе сматрао за Грке. Све су те три групе представљале управо три партије, јер сви њихови представници говоре истим језиком и имају исте обичаје. Ако има разлике у језику и у другим цртама живота међу различним деловима Македоније, те се разлике распростиру увек на све становништво једнога места према целокупном становништву другога места. Да су то, заиста, локалне партије које одговарају политичким партијама других земаља, то најбоље показује прелаз представника једне групе становништва у другу групу. Такви су се прелази вршили каткада у десетини села одједном. На пример, од 1903 до 1908 г. у паланачкој кази прешла су на српску страну 22 села; у велеској кази прешло је на српску страну од 1903 г. до 1906 г. неколико села са мешовитим егзархиско-патријархиским становништвом; у кумановској кази од 1903 г. до 1908 г. прешло је на српску страну 25 села; у скопској кази прешла су дефинитивно на српску страну у то време 2 села и т. д. У воденској кази прешла су 1908 г. два села српске партије на грчку страну (Црквеница и Оризари), а тако исто у дојранској, ђевђелијској кази и неким другим прешла су нека села, особито после затварања српских школа, на бугарску или грчку страну.

По себи се разуме да су вештина агитатора и примена нарочитих средстава играле најважнију улогу у том послу. Али по неки пут чак и тога није било. Када је српски проф. географије Цвијић путовао по солунској околини, сељаци села Постола, који су сматрали себе до тада за Грке, после разговора са њим, који није ни дуго трајао, предложили су му да пређу на српску страну. Али бивају случајеви, да различним партијама припадају делови села, засебне породице, па чак каткада и чланова једне поро-

дице. „У једној је кући отац једне националности, један син друге, а други син треће, и Бог једини зна докле ће то тако бити," пише П. К. Мисирков („За Македонскитѣ работи," Софија 1903, стр. 105).

Стална промена погледа на своју националност код самих Македонаца, стална могућност преласка од једне националности другој, од једне пропаганде другој, македонске особине језика и обичаја које заузимају средње место међу српским и бугарским, или, боље да речемо, које су час заједничке Србима и Македонцима, а час опет Бугарима и Македонцима — све је то стварало код самих Македонаца неодређену представу о њиховом етнографском пореклу. Неки су од њих осећали, како је ружно то колебање међу Бугарима и Србима, и прелазили су у другу крајност: изјављивали су да они нису ни Срби ни Бугари, већ да су подједнако удаљени и од једних, и од других. Такав је утисак о њима могао и стварно добити посматрач са стране, констатујући код њих велику колебљивост онога што се назива народном свешћу. И, заиста, проф. Цвијић који је, испитујући географију, геологију и антропогеографију Македоније у току многих година, прошао је уздуж и попреко дошао је до закључка, да се према националној свести о становништву Македоније може једино говорити као о македонским Словенима.

Тешко је оспоравати тачност тога тврђења када се има на уму политичко-национални значај припадања становништва једној или другој партији; али кад се хоће да утврди етнографско порекло македонскога становништва, онда се мора тврдити да је то становништво неоспорно српско-бугарско, и то, у западним деловима Македоније више српско, а у источним више бугарско.

Такво природно етнографско груписање становништва Македоније, којему би требало да одговара и национално-политичко, померили су Бугари својим Егзархатом. Та они су сасвим вештачки, користећи се апсолутно свима средствима, и у источној Старој Србији, у

самоме Скопљу, о чијем се српском етнографском и језичком карактеру никада и сумњало није, стварали бугарску егзархиску партију; колико им је то било лакше у удаљеним местима Македоније, са прелазним етнографским типом!

Циљ бугарскога рада био је потпуно јасан. Када им се учинило да су достигли максимум у привођењу Македонаца Егзархату, они су почели, позивајући се на бројну надмоћност егзархиста као на већину правих Бугара у Македонији, доказивати да је то земља чисто бугарска. Њима се чинило да је најзгодније тражити за Македонију аутономију, будући већ израније дубоко уверени да ће њена управа бити у рукама онога ко има већину. Тако се отпочела, с једне стране, агитација у корист македонске аутономије, а, с друге, пребројавање македонскога становништва према националностима, т. ј издавање статистика о броју привржевика различних националних цркава у Македонији.

Срби су знали, шта треба да значи аутономија такве врсте. Зато они на њу нису могли пристати. Прекори Бугара, упућивани Србима, да Срби не желе да се стање у Македонији поправи због тога што не пристају на предложену од Бугара аутономију, нису били оправдани; јер је Србија свима средствима радила на увођењу реформама у Македонији. А добити реформе било је ипак лакше него добити потпуну аутономију. Сем тога, и међу Србима је било привржевика аутономије. Али и код њих је први услов сваке аутономије био потпуно јасно истакнут захтев, да се до потпуне аутономије Макадоније дође поступним развитком, реформама и сл. Те реформе, у политичкоме правцу, морале су бити у подједнаким условима, створеним заједничким радом балканских држава, под којима би се све народности Македоније могле развијати потпуно независно и у културном, и у националном правцу. На тај начин, анексија Македоније била би подједнако немогућна за све околне државе.

Доцнији развитак ствари у Македонији и Старој

Србији јасно је показао да је реформе у њој тешко провести чак и при помоћи великих европских сила, јер Турска није хтела водити рачуна и о њиховим решењима у том правцу. Због нереда који су све јасније показивали унутрашњу слабост Турске Империје, од које су страховито страдали сви становници њени, а Словени особито, — тешко је било отпочети миран рад на консолидовању њенога стања, чак и у случају, да је младотурски режим нашао прави пут којим ће се до њега доћи. Слободним словенским државама, Бугарској и Србији, бивало је све јасније да је решење македонскога питања могућно једино путем компромиса, узајамног споразума. Дотле су била употребљена сва друга средства; нису остављени ни устанци, убиства и насиља, све чиме се окарактерисао революциони покрет у Македонији, — па ипак до позитивних резултата није се могло доћи. Бугари су, сем тога, стварајући своју егзархиску већину у Македонији, добро знали, по коју су цену они до ње дошли, и колико је било, заиста, тачно њихово тврђење о потпуној једнакости македонског становништва са бугарским. Њима је, најзад, било добро познато и тврђење самих Македонаца, да су они подједнако далеко и од Срба, и од Бугара. Све је то гонило њихове одговорне политичке кругове да напусте старе путеве који ни Србе, ни Бугаре нису довели до циља, већ да покушају да дођу до њега споразумом о подели Македоније. Ту нову тачку гледишта видимо у српско-бугарском уговору. У њему налазимо потпуно правилно гледиште, да Македонију међу Родопима и Шар-планином, другим речима, међу Струмом и Дримом, треба назвати спорном облашћу међу Србима и Бугарима у којој западни део треба да припадне Србима, а југоисточни Бугарима. Граница која је повучена по томе простору од Црнога Врха на бугарској граници до Струге на Охридскоме Језеру потпуно је произвољна. Она се не оснива на бројном стању привврженика српске и бугарске пропаганде, а тако исто нема никаквога етнографскога знака који би могао

да послужи као њено оправдање. Та се линија потпун јавља као резултат договора, погодбе српске владе с бугарском, под претпоставком о потпуној једнакости њи ховних националних права на споменуту више териториј Повлачење границе зависило је, као што смо видели, о извесних услова, тачно означених у уговору; тако да ј потпуно природно и њено мењање од мењања услова вођењу рата и самих резултата рата. Питање о подел територије принципски је решено у уговору, а детаљ његове примене находе се у зависности од тачно утвр ђених, стварних података. По мишљењу свакога објек тивног човека и човека који здраво суди, та је ства требала да буде мање тешка него савлађивање први тешкоћа око принципскога решења питања.

Али и поред тога што су и саме словенске балкан ске државе стале сада на другу тачку гледишта, него шт су стајале до пре краткога времена, и што су на тај начи из корена измениле своју македонску политику, ипа многи појединци не могу до данашњег дана да се осло боде од старог начина мишљења, створеног на основ споменуте, сада већ застареле политике балканских др жава. Многи од њих још и сада, када ни говора не мож бити о аутономији Македоније, наводе ипак статистик егзархиста и патријархиста. Ма да су те статистике бил спремане с обзиром на аутономију Македоније, сада, кад је аутономија ствар немогућна, исти људи који су ранир говорили о аутономији Македоније а имали, у ствар на уму њено присаједињење Бугарској, онаким начино каким је то извршено са источном Румелијом, сада с позивају на број егзархиста и патријархиста са жељом, д проагитују при подели Македоније и тим средством корист Бугарске. Они се не осврћу на то, што такав ра може створити нетачно схватање ствари и преношењ спора на клизаво земљиште македонских статистика, ве ипак продужују свој штетни рад, који се може заврши непомирљивим сударом Србије и Бугарске.

Македонске статистике својим цифрама и својим по

дацима представљале би, као што је познато, и сувише непоуздан материјал и за какве дефинитивније закључке, чак и у случају када бисмо претпоставили да егзархисте и патријархисте могу представљати критеријум за поделу Македонији. Стојан Новаковић, обазриви и умерени политички радник, овако говори о значају политичко-статистичке литературе код Бугара и Срба: „Реклама политичка постала је на Балканском Полуострву права беда, и Европа сутра може починити грдне неправде, ако се стане ослањати на спекулативну политичку и статистичку литературу балканских народа и балканских аспираната.“ (Балканска питања, стр. 461) Проф. Цвијић, неоспорно један од најбољих познавалаца Македоније и код Срба, и код Бугара, кад је испоредио петнаест статистичких таблица, дошао је до овога закључка: „У земљи која је до непојамних размера пропагандама узбуркана, где пропагандисти воде статистику и дају статистичке податке, није могућно веровати никаквом броју који долази из тих извора. Ти одушевљени људи сматрају колорисање и фалсификовање статистичких подадатака за велико национално дело и нарочито се труде да необавештеним странцима сервирају такве лажне податке“ (Проматрања, стр. 66). Ако се коме такви одзиви угледних српских научника и државника могу учинити пристрасни, то не може никако вредети за речи К. Естрајха које ћу овде навести (Die Bevëlkerung von Makedonien, Geograf. Zeitschrift 1905 г. стр. 282). Он вели да су све те статистике „без икакве вредности, да су све састављене у одређеном циљу и из непријатељства према одређеним националностима“ („Sie sind alle wertlos, alle zu einem bestimmten Zweck und aus Feundschaft gegen ganz bestimmte Nazionalitäten zusammengestellt“). Он даље тврди да оне представљају „подлачку игру“ („ein frivoles Spiel“), јер се у њима види „намерно непоштење“ („absichtliche Unehrlichkeit“). „Може се рећи, да се сликом послужимо, да су сви извори нашега знања у томе правцу отровани“ („man kann, um in einem Bilde zu reden, sagen,

dass alle Quellen, die inserer Kenntnis zu Gebote stehen, vergiftet sind“, стр. 278; цитати по Цвијићу, op. cit. стр. 66). Одавде се види да после ових одзива објективног странца не можемо оптуживати Србе за претерану строгост у критиковању поменутих статистика.

Ма како било све то одавно добро познато, и поред правилне одлуке балканских држава, да се не ослањају на тај фантастични материјал, ипак се и у бугарској штампи, и у штампи руској поново наводе статистике егзархиста и патријархиста. Све су оне отворено наперене против Срба: у томе се њихове цифре слажу; али је њихов међусобни одношај такав, да показује њихову потпуну непоузданост у свима правцима.

Једну од таквих статистика наводи П. Н. Миљуков (Рѣчь, бр. 96 од 8 априла 1913 г.). „У њену основицу метнути су последњи подаци бугарске Егзархије верификовани на лицу места македонско-бугарским журналистом који је као четник учествовао у ослободилачком рату на јужној граници Македоније, заједно са грчком војском. Ти подаци нису били намењени публиковању, и ја сам лично уверен, вели г. Миљуков, да су они блиски истини. Поређење тих цифара са другим подацима побуђује ме да верујем: да цифре бугарскога становништва овде, у сваком случају, нису претеране“[1]). Иако се овде допушта могућност нетачног саопштавања података о другим националностима, сем бугарске, што далеко није тако безначајно за целокупни значај статистике П. Н. Миљукова, ја ћу ипак испоредити и цифре о бугарској националности и о српској уваженога вође конституционално-демократске партије са цифрама бугарскога журналисте који је пре краткога времена наштампао под псеудонимом Dr Slivenson брошуру, „Сърбитѣ въ Македония“ (Сливенъ, 1913 г.). У тој се брошури Срби оптужују за рад у Македонији за све време

[1] Разред је мој. — А. Б.

њихова постојања до данас, тако да се њеноме писцу србофилство не може пребацити. Зато се не може рећи да су његове цифре поправљане у корист Срба. Сем тога, у колико се то види из речи пишчевих, и његови су подаци црпени из егзархиских извора (стр. 33). На тај начин, овде имамо податке Егзархије готово истога времена, у једном случају верификоване четником журналистом, а у другом наштампане у бугарској брошури о дневним питањима (на 34—35 стр даје се таблица егзархиста и патријархиста-„србомана“ за 1913 г.).

Узмимо прво податке о егзархистима, за које вели П. Н. Миљуков да су тачни и да нису ни мало увећани.

У казама:						Егзархиста:
Тетовској и гостиварској	код	Миљукова	**31.897**	код	Slivenson-a	**18.671**
Велеској	„	„	**35.734**	„	„	**25.062**
Кратовској	„	„	19.385	„	„	17.791
Кумановској	„	„	**30.656**	„	„	**16.358**
Паланачкој	„	„	**23.680**	„	„	**13.412**
Радовишкој	„	„	10.920	„	„	8.708
Скопској	„	„	33.569	„	„	29 233

Из наведенога списка јасно је, противно тврђењу П. Н. Миљукова, да су цифре његове статистике по казама скопскога вилајета страховито увећане. Испоређене не са правим цифрама становништва, него са подацима из истог бугарског извора, већина цифара П. Н. Миљукова увећана је према њима за **35—60%** целокупне величине.

Тако је исто неслагање и међу цифрама српскога становништва. Само се у два случаја код Миљукова дају нешто веће цифре, а у свима другим случајевима цифре су Миљуковљеве знатно мање од цифара D-r Slivenson a.

У казама						Патриархиста:
Тетовској и гостиварској	код	Миљукова	11.504	код	Slivenson-a	10.690
Велеској	„	„	3.332	„	„	4.630
Кратовској	„	„	600	„	„	361
Кумановској	„	„	**8.680**	„	„	**16 023**
Паланачкој	„	„	**1.120**	„	„	**10.820**
Скопској	„	„	5.864	„	„	6.690

Прешевска се каза код Миљукова не наводи; да ли то није случајно због тога, што у њој има по D-r Slivenson-у **27.678** Срба патријархиста, а нема ниједнога Бугарина.

Иако је П. Н. Миљуков у своме чланку рекао да су његови подаци, које је у поверењу добио, блиски истини, ми имамо право да у то са разлогом сумњамо, када се они оволико разликују од података D-r Slivenson-а:

по Миљукову . . . . . **185.841** Бугара **31.400** Срба,
по Slivenson-у . . . . . **129.235** Бугара **76.882** Срба.

После овога никога не би зачудило, када би какав, заиста, непристрасни посматрач (не Србин!) нашао да у тим казама, у целокупности, има више Срба него Бугара. И ја питам, ко би био кривац, када би неко после уверавања П. Н. Миљукова, на основу његових података, објављених у „Речи“, покушао, заиста, да реши македонско питање. Погледи би можда могли бити ту и различни, али ја ни у ком случају не бих подигао свој глас против четника-статистичара, него само против оних који су поверовали његовом наивном бунцању.

Ја сам истакао у „Новом Времену“ (бр. 13.326, од 19 априла 1913 г.), на основу података рускога конзула Ростковскога, да Миљуковљеви подаци и о битољском вилајету нису бољи. То се може видети и из поређења Миљуковљевих података са цифрама D-r Slivenson-а. На пример: код Миљукова у прилепској кази има егзархиста **49.286**, а код D-r Slivenson-а **35.623**; у кичевској кази код Миљукова **20 000** егзархиста, а код Slivenson-а **13 609**. И т. д. Или да узмемо патријархисте: у прилепској кази код Миљукова има „србомана“ **6.500**, а код Slivenson-а патријархиста **13.560** („србомана“ **9.230 + 4.330** „гркомана“); у кичевској кази код Миљукова има „србомана“ 9.000, а код Slivenson-а 9.856 (а 1912 г. било их је по њему 10.002!) и сл.

Али ја нећу више замарати читаоце. Јасно је за свакога да и ове нове статистике нису боље од старих. Све

оне заједно показују да се на њихове податке у решењу тако крупнога питања као што је македонско ослањати не можемо.

Али када би такве статистике биле и потпуно тачне, и када би их састављали објективни људи, зналци тога посла, зар би ико могао и тада озбиљно и објективно доказивати да њихови листови не носе на себи број становништва које припада трима православним црквама — бугарској, српској и грчкој, него поуздан критеријум за питање, коме треба Македонија да припадне? Не, наравно, не! Негативан одговор на то питање дали су у уговору и Срби, и Бугари; и место да по прокрченом путу пођу даље, савезници су се сада, када нема више опасности од спољашњег непријатеља, и када су све добре стране такога схватања до краја искоришћене, почели колебати. Дај боже да здраво суђење победи код њих и сада над тренутним заблудама и да им донесе дефинитивни излаз из ситуације који их неће водити узбуђењима која су преживели и старим остављеним стазама; већ који ће моћи да им открије нове путеве и да им предскаже нову будућност!

V.

Бугарска Академија Наука и македонско питање.

28-ог марта ове године Бугарска Академија Наука у општој седници трију одељака својих донела је Изјаву о научној страни (етнографској и филолошкој) македонскога питања, и разаслала ју је свима словенским Академијама и Ученим Друштвима, а међу њима и Српској Краљевској Академији у Београду. Овај акт Бугарске Академије врло је карактеристичан за целокупно држање бугарских научних ауторитета у македонском питању. У њему су изнесене њихове мисли о том питању које су се код њих стварале десетинама година, и које су они хтели да популаришу у целом свету. Значај тога је акта и у самоме начину рада Бугарске Академије у том правцу: коришћењу туђом научном литературом и свим оним што би

могло помоћи њиховој тачци гледишта. У овој научној Изјави, којој је Бугарска Академија дала облик научне исповести, огледају се све стране научнога рада бугарских научника и академика у питању о етнографскоме пореклу Македоније, питању које је добрим делом испуњавало бугарску научну продукцију за приличан низ година. Зато Изјава Бугарске Академије Наука није само обична одлука научне институције, чији представници могу и грешити; то је докуменат бугарске научне савесности и истинољубља онога времена када је постао. А зато ћу се ја на њему задржати са нарочитом пажњом и свом марљивошћу коју с правом захтева оцена документа толиког значаја. То ћу учинити у толико пре, што ће ме детаљна анализа последњега мишљења најистакнутијих научних радника суседне краљевине ослободити од проматрања онога што је до сад у том правцу у Бугарској урађено, и што је урађено од мање компетентних људи него што су они који су ову изјаву састављали. Само пре свега донећу у преводу саму изјаву Бугарске Академије.

Бугарска Академија Наука.

ИЗЈАВА.

Један од главних задатака славистике у прошломе веку био је: да се одреде етнографске границе између двају словенских народа на Балканском Полуострву — Бугара и Срба. Захваљујући заједничким напорима целога реда најистакнутијих слависта, почевши од Шафарика и Григоровича, па до живих, савремених светлила словенске науке, у њој више нема спора, докле се на запад етнографски простире Бугарска: у свима признатим научним етнографским прегледима савременог словенства Бугарској се народности приписује и словенско становништво западне Македоније, која обухвата и вароши: Кратово, Куманово, Скопље, Тетово, Кичево, Дебар, Стругу, Охрид, Битољ, Прилеп, Велес, Воден, Хлерин и Костур. И у другој свесци „Енциклопедије словенске фи-

лологије", коју сада издаје Руска Академија Наука уз учешће првих научника свих словенских земаља, македонски су Словени речених области обележени као Бугари; тако су означени и на приложеној ту етнографској карти. У општем програму Енциклопедије, у којем се находи и систематски преглед словенских језика, западно-македонски говори признати су као бугарски и биће изложени као део једнога бугарскога језика у једној од потоњих свезака Енциклопедије.

С тим крајњим резултатом науке у питању о етнографском карактеру западне Македоније, добивеном на основу историских, етнографских и језичних факата, потпуно се слаже и дубоко развијена национална свест тамошњега становништва; а та је свест потпуно и искључиво бугарска.

Главни прилози од вредности словенској науци ранијег „Књижевног Друштва" и поникле из њега „Бугарске Академије Наука" своде се на испитивања којима се објашњавају етнографске особине бугарскога племена и којих се већи део једино тиче Бугара у западној Македонији. И у будуће Бугарска ће Академија, која је постала и члан пре кратког времена образованог „Савеза Словенских Академија Наука", сматрати за своје специјално научно поље рада земље, насељене Бугарима, у границама које је одредила словенска наука, онако како је горе речено.

У споменутом „Савезу" Бугарска је Академија гледала и гледа значајни почетак светлије словенске будућности која води потпуној словенској узајамности на културном пољу. Зато је Бугарска Академија поздравила с великим одушевљењем и заједничку политичку акцију Бугара и Срба, са уверењем, да је и тај споразум могао постати опет под утицајем словенске науке.

Браћи Србима пало је у део, да у садашњем ослободилачком рату уђу у бугарске земље, у западну Македонију, и с правом се очекивало да ће тај случајни састанак двају сродних народа створити прилике за узајамно поштовање и братску љубав — нову залогу и за потоњи

заједнички рад. На жалост, у ствари, друго је било: од самог почетка српске окупације у западној Македонији почела су тамо систематска и страховита потиштавања: бугарске народности, бугарског имена, цркве и школе како од српских јавних органа — од српских административних власти и штампе, тако, како изгледа, и од српскога друштва које помаже ту штампу. А сва се та насиља врше, да би се убио дух у Бугара, да не смеју показивати више своју народну свест, већ да се приморају да се назову Србима. Ето то је најжалосније.

Бугарска Академија на своме ванредном општем скупу трију својих одељака од 28 марта текуће године са жалошћу констатује: да је приморана да изјави пред словенским Академијама Наука и пред словенским Научним Друштвима да ће изнесено горе понашање наших словенских савезника имати судбоносних последица за још слабе, али благотворне, почетке словенске научне и културне солидарности. Још нешто више: непоштовање народности, а тако исто и јавно извртање утврђених научних истина, да би могла што лакше да се оправдају монструозна за данашње време насиља над народном свешћу, — све ће то несумњиво поткопати основе свакој словенској солидарности.

Софија, 30 Марта 1913.

Тако се у српско-бугарски спор, који се све више заоштрава, умешала и Бугарска Академија Наука. У њеној се изјави баца прекор издајства Србима због њихових „насиља" у Македонији, и оптужују се за извртање истине сви они који се не слажу са тумачењем Бугарске Академије националних и етнографских питања о Македонији. Та изјава ставља и политички савез Србије и Бугарске у неку зависност од културнога зближавања Словена које се отпочело, а у раскиду који прети поменутом политичком савезу види опасност за словенско културно јединство које толико желе сви Словени. То је, по својој прилици, и побудило Бугарску Акаде-

мију да се са изјавом обрати словенским Академијама и Научним Друштвима, који су почели да се уједињавају у „Савезу Словенских Академија“ и који би због тога у раду српских власти у Македонији требали да виде препреке општој словенској ствари. Бугарска је Академија сматрала, по свој прилици, могућним да ће словенске Академије и Научна Друштва покушати да утичу на кривце и да ће тако отклонити тешки ударац који се спуштао већ на цело Словенство.

Како би требало да утичу словенске Академије на Србе — то у изјави није речено. Из ње се чак не види, колико Бугарска Академија сматра да је потребно и обавезно за словенске Академије да јој на поклич одговоре. И само на основу тога што су у Изјави додирнута ова три питања: о етнографскоме пореклу Македоније, о српским насиљима и о опасности која прети од Срба словенскоме културном зближењу — само се на основу тога можемо домишљати да Бугарска Академија и жели да јој о тим питањима словенске Академије даду одговор.

При детаљнијем разматрању изјаве види се да и то није сасвим тачно. Јер у њој нигде није речено да би Бугарска Академија желела да чује о једном или другом питању мишљење ма које друге словенске Академије. Напротив, у њој се сва питања сматрају као дефинитивно решена, и о њима се не допушта никакво размимоилажење. Према томе, све што би остало за словенске Академије у томе је, да се придруже или не придруже бугарским тврђењима и оптужбама. Противразлози се не претпостављају.

Према овоме би се могло мислити да ће та Изјава остати унутрашњом, тајном стварју словенских Академија и да ће остати непозната ширим круговима све дотле докле се разговори међу Академијама о њој не заврше. Тако би та Изјава сачувала до краја свој академски карактер.

Међутим, у ствари, било је нешто сасвим друго: Изјава је одмах објављена у новинама и тако је постала предмет јавне дискусије.

Бугарски народ мора водити рачуна о науци, о научним мишљењима своје највише научне институције; тако исто и јавно мишљење културних европских држава мора поклањати пажњу речима Бугарске Академије о научној страни националних питања бугарског народа. То је морала знати и Бугарска Академија и зато је у критичном тренутку и устала да изнесе своје погледе о Македонији, добро промеривши свој корак. Она није само хтела да се потужи на Србе осталим словенским Академијама и да од њих добије потврду националног права Бугарске на Македонију, него да, у исто време, проагитује својим високим ауторитетом у корист националних тежњи свога народа у широким друштвеним круговима целе Европе. И, ако научна страна подстакнутих у њеној Изјави питања говори заиста у корист Бугара, нико нема права да прекори Бугарску Академију што је покушала да помогне националној ствари. Напротив, то је њена морална дужност.

Али зато је и њена одговорност врло велика. Она мора говорити само несумњиву, праву истину. У сваком другом случају њу могу оптужити за неистину, за фалсификовање истине и за намерно унижавање науке којој она треба да служи као светом олтару.

Мене је необично зачудила необјашњива за мене лакомисленост са којом је Бугарска Академија изнела своја тврђења. Мене је нарочито изненадила у њеној изјави нетачност научних података који су баш у њој морали бити беспрекорни. И да у тој „Изјави“ није нетачно представљено готово све што се даје из области науке, ја не бих о њој писао, јер је и без тога доста трвења међу Бугарима и Србима. Али да би се они ипак узајамно разумели и да би напустили некорисну употребу лажних средстава у борби, — ја морам устати против те „Изјаве“. Ја сам дужан учинити то и према јавном мишљењу, које има пуно право, да тражи да му се објективно објасне питања која му се дају на размишљање и којима неко жели на њега да утиче.

Али ја се нећу овде (исп. ниже гл. VII) дотицати политичкога питања, додирнутог у изјави, питања о српским

„насиљима“. Јер у питањима такве врсте не може бити компетентна Академија Наука; то је питање ушло у њену изјаву по неком чудноватом неспоразуму који ја могу само сажаљевати. У разговору са Академијом Наука ја желим да останем искључиво на научном терену. После тих општих примедаба пређимо на оцену садржаја саме Изјаве Бугарске Академије.

Одмах у почетку Изјаве вели се да у словенској науци данас нема више спора о западним етнографским границама Бугарске. Позивање Бугарке Академије на Шафарика и Григоровича у даном случају нема много значаја, јер се доказна снага њихових мишљења слаби необично јако тиме, што је расправљање споменутих питања у њихово време било тек у зачетку. Научнога материјала није било готово никаквога, тако да и само питање о поменутој граници није могло бити стављено како треба (исп. ниже гл. VI). Стога је потпуно умесно позивање Бугарске Академије на савремену науку која је могла да употреби велики материјал, сакупљан у току неколико десетина година. Али оно до чега је савремена наука дошла ни приближно не потврђује речи Бугарске Академије. Узмимо прво „Прегледе савременога словенства“ проф. Флоринског и проф. Нидерла које је, по свој прилици, имала на уму Бугарска Академија у својој Изјави и ту, и мало ниже. Проф. Флорински („Словенско Племе“, Кијев 1907 г. стр. 62—60) посвећује целу главу „Спорним питањима о границама бугарског народа“. И у тој глави он говори једино о западној бугарској граници. Ево шта вели он о северном делу те границе међу Србијом и Бугарском: „Ту се налазе интересантни говори које једни филолози приписују српскоме језику, а други бугарском; међутим описивање и испитивање тих говора још далеко није завршено, а због тога је и немогућно њихово тачно разграничавање. Када ствар тако стоји, и потпуно тачно решење спорног питања сада је немогућно“. Колико је питање о тим говорима било заиста спорним, показује најбоље и то, како је поступио и сам проф. Флорински кад је уносио те говоре

у своју карту: у првом издању своје карте (од 1907 г.) он приписује део говора источне Србије бугарскоме језику, а у другом њеном издању (од 1911 г.) он обележава српском бојом тај део говора источне Србије. („Етнографска карта западног словенства и Западне Русије". По најновијим подацима саставио проф. Т. Д. Флорински. Издање Петроградског Словенског Добротворног Друштва, Кијев, 1911 г.).

Спорност питања јужнога дела те границе који се тиче Македоније још је много већа, и по речима самог проф. Флоринског. Она није таква само према формалној страни, него је таква и према фактима који се наводе. „То питање стављено је много оштрије и много грубље — вели проф. Флорински — на југозападу, у Македонији. Већ двадесет и пет година продужује се у науци и журналистици спор: којој народности, Бугарима или Србима, припада становништво Македоније". „Тешкоћа решења тог спорног питања — продужује он — повећана је, независно од тога што нема тачнијих и објективнијих посматрања над језиком и националношћу македонских Словена, у главноме, политичком страном питања". И шта нам предлаже угледни професор? „...Било би потребно свестрано, солидно и објективно проучити етнографију Македоније, а то би се могло најбоље учинити, кад би се послала научна експедиција истакнутих слависта, филолога и етнографа у тај још увек загонетни крај за научни свет." Те речи јасно показују, колико је не само спорна бугарска граница у Македонији, него како мало имамо поузданог материјала за утврђење ма каквога дефинитивнога суда о њој!

О правилности или неправилности поступка проф. Флоринскога који је, и поред ових својих речи, средњу и јужну Македонију обојио бугарском бојом, а Србима оставио само северну Македонију, управо, источну Стару Србију, — говорићу мало ниже (в. горе гл. III и ниже гл. VI). Овде сам хтео дао братим само пажњу на то, да се његови погледи находе у потпуној противречности са изјавом Бу-

гарска Академије: док се у њој тврди да у науци никаквога спора нема о западној бугарској етнографској граници, дотле проф. Флорински тврди да се у данашњој науци води врло оштар спор о свима питањима која се тичу баш те границе.

Да видимо, да није тачније позивање бугарске Изјаве на Нидерла. Одмах у почетку главе о границама бугарскога народа он вели ово: „апсолутно је немогуће детаљно и тачно одредити границе насеља бугарског народа; ми немамо претходних радова ни о тим границама у оквиру бугарске државе, а још мање за земље које су остале под турском влашћу". Одређујући северни део западне етнографске границе бугарскога народа, проф. Нидерле не може да се сложи са бугарским професором Цоневом, већ даје границу која иде по политичкој граници Србије и Бугарске. Када говори о македонским Словенима, и он спомиње велике несугласице које у том правцу владају међу научницима („Енциклопедија словенске филологије, св. II, стр. 151): „Тај је спор изазвао већ доста велику литературу, и то последњих двадесет година, али се још ни до сада није стишао, и још се дуго неће стишати; јер се у њему не пази на научне захтеве него пре свега на политику" (ibid.). И Нидерле, даље, додељује северну Македонију, у главноме, Србима, а средњу и јужну Бугарима; али и он то чини са извесним колебањем, тврдећи да језик македонских Словена представља, управо, групу локалних дијалеката који се један од другога унеколико одликују, али у општим цртама представљају нешто средње међу екавским српским наречјем и источним, правим бугарским језиком. Детаљније о његовоме мишљењу у овоме правцу говорићу ниже (глава VI), али и оволико је довољно да се види да је, и по његову мишљењу, питање о западној граници Бугарске спорно, и да се противи ономе што смо прочитали у Изјави Бугарске Академије.

У бугарској су Изјави поменути и корифеји савремене словенске науке. Нико од бугарских академика неће

спорити по свој прилици, да је један од таквих и В. Јагић, и нико му од њих, вероватно, неће одрицати ауторитативност баш у питањима која се тичу етнографије Македоније. И у првој књизи оне исте „Енциклопедије словенске филологије“ на коју се позива Бугарска Академија Наука у завршним речима своје Историје словенске филологије професор Јагић и не назива друкчије македонско питање него спорним. Оцењујући познати рад пок. Облака „Macedonische Studien“, ево шта он вели: „Ја бих га с правом прибројао најбољим радовима о словенској дијалектологији уопште; он може да послужи као углед свима потоњим испитивачима објективног, чисто научног расправљања предмета, што се, на жалост, никако не може рећи о многим радовима посвећеним спорном[1] македонском питању; јер се готово свугде пробија или српска или бугарска, унапред створена тачка гледишта“ (стр. 839). Или на пример: „Живот, као што се види, није хтео чекати решење од филолога, који још непрестано воде спор о томе, шта да се рече о дијалекту македонском: да ли припада бугарскоме језику или српскоме“ (стр. 896). Да ли је после овога потребно спомињати да проф. Јагић не сматра македонски дијалекат за бугарски. Он образује по Јагићевом мишљењу „прелаз од српско-хрватскога језика ка бугарскоме“ (исп. на пр. Јагићев Archiv für slavische Philologie, XX 35).

Одавде се јасно види, колико је тачно тврђење Бугарске Академије, и према признатим „Прегледима савременога словенства“, и према мишљењима „светлила“ савремене науке: да је питање о западној етнографској граници Бугарске изван свакога спора.

Даље се у изјави Бугарске Академије вели да се у свима научним прегледима савременога словенства приписује бугарској народности словенско становништво западне Македоније која обухвата и вароши: Кратово, Куманово, Скопље, Тетово, Кичево, Дебар, Стругу, Охрид,

[1] Разред је мој. — А. Б.

Битољ, Прилеп, Велес, Воден, Хлерин и Костур, и да је тако обележено становништво тих места и у другој свесци „Енциклопедије словенске филологије“ коју издаје Руска Академија Наука, а тако исто и на карти која је приложена тој свесци Енциклопедије.

И то тврђење Бугарске Академије Наука није тачно, јер на обема етнографским картама, и Флоринског, и Нидерла, северна се Македонија не даје Бугарима. Код Флоринскога је нарочито истакнуто да о припадању тетовске, скопске и кратовске области српскоме народу и сумње нема, а од споменутих вароши Скопље, Тетово, Куманово и Кратово обележава се као српско. А код Нидерла крај у којем се находе вароши Тетово, Скопље и Куманово означен је као српско-бугарски. Сем тога, проф. Флорински (у другом издању) обележава и у средњој Македонији српска острвца.

О компетентности споменутих етнографа за решење македонскога питања ја ћу говорити ниже (в. главу VI); а овде ћу нарочито истаћи околност која необично јако пада у очи и баца чудновату светлост на циљеве којима се руководила Бугарска Академија при састављању свога акта, а то је: да њена тврђења нису тачна не само онда када се дају без позивања на научне изворе, него тако исто и онда када се они тачно означују. Тако несавестан рад институције која би бар у томе правцу требала да стоји високо — потпуно јој одузима право да говори ма о чијем извртању истине.

И даљи наводи Бугарске Академије находе се у пуноме складу са онима које смо навели. У њима се вели да су у општем садржају Енциклопедије словенске филологије, коју издаје Руска Академија Наука, дијалекти западне Македоније приписани бугарским дијалектима, и да ће у једној од њених потоњих књига бити представљени као део једнога бугарскога језика. Овде је допуштен цео ред нетачности. Прво, позивање на план (садржај) Енциклопедије није тачно; јер у једином до сад наштампаном плану њеном, у „Проспекту Енциклопедије словенске фило-

логије" (наштампаном уз XII свеску Енциклопедије, која је изашла као прва по реду), под бугарским језиком стоји о дијалектима само ово: „Преглед наречја и говора" (стр. XI). Никаквих напомена не само о западним македонским говорима, него уопште у њему нема. Друго, можда ће, заиста, неко од бугарских филолога написати главу о македонским говорима. Али ако он западномакедонске говоре припише „неподељивом" бугарском језику, и ако се то чак тако и наштампа у Енциклопедији, ипак то неће бити још доказ да се Руска Академија слаже с писцем. Јер уредник Енциклопедије, да нико не би пао у такве заблуде, проф. В. Јагић, наштампао је на поменутом месту (стр. VI) од речи до речи ово: „Да се сарадницима [под условом навођења тачне библиографије предмета и научног, и збијеног излагања] у свему осталоме даје потпуна слобода погледа, за које они, наравно, сами носе и одговорност". Одавде се види да кад би бугарски научник назвао западномакедонске говоре бугарским, то не би смели остали сматрати као мишљење Руске Академије Наука, иако је изнесено у једном њеном издању, већ као мишљење дотичног писца. Зато је и чудновато, шта су били потребни Бугарској Академији овако слаби и несумњиво неосновани докази за њену тезу.

У акту Бугарске Академије говори се даље да Македонија није само етнографски или научно бугарска земља, него да у корист њеног бугарског порекла говори и национална свест Македонаца која је „потпуно и искључиво" бугарска. Колико се може говорити о дефинитивном резултату науке у дефинитивном одређивању етнографскога карактера западне Македоније, — то смо видели; зато нам остаје само да се позовемо на проф. Нидерла, на којега се позива и Бугарска Академија, па да видимо да се и код онако неодређеног начина одређивања националне свести који код њега находимо не може говорити о тачности бугарског тврђења. Јер ево шта он вели: „Словени у Македонији и Старој Србији представљају народ чија национална свест још није потпуно и подједнако

развијена, када се упореди са народном свешћу у оба суседна словенска народа“ (о томе види још ниже, гл. VI).

Овим смо исцрпли научну страну изјаве Бугарске Академије. После поређења њених навода са тврђењима која се налазе у „општепризнатим“ научним прегледима савременог словенства и са погледима једнога од најистакнутијих слависта, није тешко разумети, зашто се нису одазвале словенске академије на позив Бугарске Академије. Њима су добро познати сви горе наведени подаци, и кад оне ћуте, оне то чине вероватно због тога, што се боје да доведу Бугарску Академију у тежак положај. Јер када би оне узеле озбиљно акт Бугарске Академије, као што је она то желела, оне би морале констатовати да се Бугарска Академија огрешила о најосновније принципе утврђивања научне истине, и да је у томе правцу учинила неопростиве поступке.

И остале напомене изнесене у бугарској изјави нетачне су и не тичу се саме ствари. Тамо се вели да је Бугарска Академија са великим одобравањем примила вест о политичком и војном споразуму Срба и Бугара, сматрајући да се и до тога споразума дошло не без утицаја културнога словенскога зближења које се огледало у стварању Савеза Словенских Академија; али да све што се дешава у Македонији несумњиво поткопава сваку словенску солидарност. Да би заинтересовала словенске културне кругове и да би подстакла против Срба његове представнике, — Бугарска је Академија, намерно, нетачно представила постанак српско-бугарског савеза. Он се јавио као консеквенца политичке неопходности заједничког рада Срба и Бугара против заједничког непријатеља, а не као резултат културне узајамности њихове или чак зближења свих Словена. Према томе, раскид српско-бугарскога савеза не би смео ни у колико утицати на словенско културно зближавање, у колико се, наравно, оно не тиче Срба и Бугара. Јер када би се, на велику несрећу Јужних Словена, српско-бугарска распра завршила и потпуним раскидом савеза међу Србима и Бугарима, ипак њихове

културне и научне везе са осталим Словенима не би смеле бити због тога поремећене. Напротив, јачање тих веза у будућности помогло би стишавању српско-бугарскога конфликта.

Мени је потпуно неразумљиво, зашто је Бугарска Академија Наука, која је по својој намени требала да остане по страни од политичке српско-бугарске распре, похитала међу првима да троши своју енергију на њено појачање, место да употреби све своје силе, докле год јој је то било могуће, за чување оних културних веза међу Србима и Бугарима којих је било из раније и које би требале да помогну учвршћивању ослабљених српско-бугарских веза у другим правцима Српска би Академија, несумњиво, са своје стране, допринела томе колико би могла. Али сем свега тога, мени је најнеразумљивија претња Бугарске Академије, која звучи као уцена осталим словенским научним корпорацијама, да ће понашање Срба кобно утицати на благодатне принципе културнога словенскога јединства. Као да Бугарска Академија прети изласком из словенске заједнице и сматра да су „благодатни“ принципи словенске узајамности у томе, да сви словенски народи ухвате за гушу српски народ онда када то зажели политичка и национална суревњивост и прекомерна жудња за превлашћу на Балканском Полуострву бугарских патриота. То би била највеће иронија која је икад потекла, ма с које стране, над, заиста, благодатним принципима словенске узајамности.

Не, ми ћемо и у будуће веровати да благодатност словенске културне и научне заједнице и за Бугарску Академију није празна реч; да та света ствар стоји над свима привременим, и политичким, и националним заблудама у које су Словени, на жалост, често падали. Таквом тренутном заблудом треба сматрати и ову изјаву Бугарске Академије, која показује, како је данас тешко у Бугарској хладно и објективно мислити и представницима чак и оне установе чије се постојање без тих атрибута и замислити не може.

Колико се од бугарске „Изјаве“ одликује одговор или, управо, „Изјава“ Српске Краљевске Академије!

Српска Краљевска Академија Наука и Уметности одговорила је врло озбиљно на бугарску „Изјаву“. Она је протестовала против покушаја бугарског, да се увуче „Савез Словенских Академија“ у решавање политичких спорова и одбила од себе сваку препирку са Бугарском Академијом којој би био смер, да решава ма каквим путем политичка питања. Она је сматрала једино за своју дужност, да позове Бугарску Академију Наука на заједничко научно испитивање Македоније. Ево њене изјаве:

Српска Краљ. Академија Наука и Уметности.

ИЗЈАВА.

Бугарска Академија Наука упутила је свима Словенским Академијама једну декларацију, којом протестује противу радње Српских политичких и војничких власти у Маћедонији. Она оптужује те власти да не поштују националне осећаје Маћедонских Словена, који су, по њену мишљењу, чисти и неоспорни Бугари, и у исто време напада на Српску Владу због њена држања у питању о политичкој будућности западне Маћедоније.

Српска Краљевска Академија не може оставити ову декларацију без одговора. Она нема намеру да, по примеру Бугарске Академије, брани више или мање научним разлозима политичке тенденције своје Владе, и да у овом тренутку политичких несугласица између Србије и Бугарске отвара с Бугарском Академијом једну научну дискусију, која би сад мање но икад могла бити објективна. Али Српска Краљевска Академија, остајући строго на научном гледишту, и имајући на уму само интересе оног Савеза који је у последње време створен између Словенских Академија. не може а да не протестује против покушаја Бугарске Академије да тај савез, одмах на првом кораку, увуче у расправљање политичких питања.

Да је Бугарска Академија предложила осталим Словенским Академијама, да се у Маћедонији организују заједничка научна истраживања, која би, без икакве политичке тенденције, у чисто научном интересу, имала да прикупе материјал за решавање спорних етнографских питања о Маћедонским Словенима, Српска се Краљевска Академија не би ни по што издвајала из тог заједничког научног рада. — Али у место тога, Бугарска Академија позива Словенске Академије да у име етнографске правде, онако како се она специално од Бугара схвата, осуде политичке поступке Српске Владе и Српских власти.

Остављајући на страну то што Бугарска Академија говори о тим поступцима на основу непроверених новинарских и других извештаја, Српска Краљевска Академија ограничава се да изјави, да задатак научних тела, као што су Словенске Академије, не може бити да оцењују политичке поступке ни једне Владе, и да је Савез Словенских Академија био замишљен од његових оснивача као чисто научна заједница, а не као неки изборни суд, пред којим би се расправљали спорови између појединих Словенских Држава.

Са скупа целокупне Академије, 9 маја 1913 у Београду.

Уз „Изјаву“ Српске Краљевске Академије Наука и Уметности послао је и секретар Академијин спроводно писмо које ја овде наводим, јер ће се из њега видети, како се у српским академским круговима мисли и о научној страни спора, и о политичкој. Ја га због његове интересантности доносим у целини.

Маја 1913 у Београду.

Господине,

Спроводећи вам приложену изјаву Српске Краљевске Академије не могу пропустити да не укажем — што сте, нема сумње, и сами опазили, — како је Бугарска Академија мало водила рачуна о истини, када тврди, да сада у науци нема контроверзе о етнографским границама Бугарским на западу,

и да сва озбиљно научна дела прибрајају у Бугаре становнике Маћедоније, где спадају места Кратово, Куманово, Скопље, Тетово, Кичево, Струга, Дебар, Охрид, Битољ, Прилип, Велес, Воден, Лерин и Костур (од којих нека и нису у Маћедонији, већ у Старој Србији) — када и сама зна, да има и озбиљних научника и озбиљно научних дела, који то не тврде. Још је чудније што се она позива на II свеску „Енциклопедије Словенске Филологије,“ да су у њој становници горе побројаних места прибројани у Бугаре и на приложеној етнографској карти тако означени, кад се баш у тој свесци на стр. 4 и 152 говори како је то питање спорно међу Србима и Бугарима, нити су сва та места означена на карти као Бугарска. Исто тако је нетачно да су у Проспекту Енциклопедије Маћедонски дијалекти стављени као Бугарски, а и да је тако, то не би ништа значило. У осталом о мишљењу уредника Енциклопедије (В. Јагића) да су Маћедонски дијалекти прелазни српско-бугарски, не може бити сумње. Најмање је тачно тврђење да се у науци дошло до дефинитивних резултата да је по етнографским, језичким и историјским подацима западна Маћедонија Бугарска област. На против, испитивања и тог дела Маћедоније, као и осталих, још су врло далеко од тога, да нам могу дати икакав дефинитиван резултат. А по ономе што је познато, и што се сваким даном све више сазнаје, несумњиво је, да је српски елеменат у свима правцима и културно и етнографски и језички толико утицао на првобитно словенско становништво у западној Маћедонији, да му је дао своју етнографску боју. То је резултат до којега се све више долази све дубљим проучавањем тог Словенског краја. И стање у којем се данашње његово испитивање налази и јесте у исправљању многих нетачних судова, који су, због недовољности научног материјала, о њему доношени.

Кад би Српска Краљевска Академија хтела улазити у расправљање политичке судбине Маћедоније, морала би протестовати против њена одвајања од Србије из других државних много важнијих разлога него што је етнографија.

Принцип народности за разграничавање на Балкану истиче се само онда, кад треба нанети штете Србији и њеним границама, и — да иронија буде већа — истиче се нарочито од оне државе, на коју кад би се исти применио, ње би нестало са лица земље!

Нико није водио рачуна о принципу народности, када је Аустрија вршила анексију Босне и Херцеговине, у којим земљама беспорно *живе* Срби, као што и сад нико о том принципу не води рачуна кад се Јегејско приморје од Атоса до

Еноса придаје Бугарској, и ако ту *не живе* Бугари, већ Турци и Грци.

Али кад треба двоструко пресећи Србији једини могући саобраћај с морем, Морава—Вардар, и кад је треба што даље отиснути и од Јадранског мора, куда би се за невољу могла пробити, — онда се и спорно српско бугарско становништво на југу придаје Бугарској, а мешовито српско-арбанашко становништво на западу придаје Албанији!

Они крајеви око Белог и Црног Дрима, који би по одлукама Лондонске конференције припали Албанији, били би осуђени на економску пропаст, јер су природно тако одвојени од приморске Албаније, да с њом никаква саобраћаја немају; али је тако добро, јер треба нашкодити Србији. — Онај клинасти и узани појас који би Бугари заузели у југозападној Маћедонији од Вардара до Охрида, нема за Бугарску — сем што већег захвата територије — никаква ни економског ни стратегијског значаја; али је тако добро, јер се тиме Србија не само још више одваја од мора, већ се раздваја и од Грчке, те се тиме и Србији и Грчкој наносе огромне економске штете.

За сваког је као дан јасно, да овако провођење граница није диктовала ни правда, ни принцип народности, ни државна потреба појединих држава, већ једино и искључно тежња да се Србија, и после сјајних победа, стави у гори економски положај, него што је била пре рата, јер је пре на југу имала за суседа *једну* (привремену) државу Турску, а сада би имала *чешири:* Црну Гору, Албанију, Грчку и Бугарску.

С особитим поштовањем

Секретар Академије,
Љубомир Стојановић.

Српској Краљевској Академији треба одати заслужено признање, што је умела у тешким данима искушења остати на висини која јој доликује. Њено држање у овим тренуцима треба нарочито ценити због тога, што је „Изјава“ Бугарске Академије Наука пружала, са свих страна, и са формалне и са стварне стране, толико слабих места, да је требало нарочите снаге, да се препирка која би се морала завршити у српску корист са српске стране, и поред тога, одбије. И овим је Српска Краљевска Академија желела показати, колико се разликује у погледима на словенску културну узајамност од Бугарске Академије,

и колико те речи нису за њу звучне, али празне фразе, као за оног који је при првом судару политичких тенденција готов не само да напусти сваку идеју о словенској узајамности, него да се декларира и као њен — противник.

VI.

Нетачност Изјаве Бугарске Академије ван сваке је сумње: њена тврђења у оном облику и оном смислу у ком су изнесена не могу бити потврђена научном литературом на коју се бугарски академици у Изјави позивају. Ово би било довољно, па да се утврди њена потпуна ненаучност. Али ја хоћу да се задржим и на оним тврђењима иностраних научника која су и нетачно наведена у Изјави Бугарске Академије, да би се видело, шта могу значити та тврђења у своме правом облику.

Сем овога, ја ћу се задржати овде и на мишљењима оних научника, који су, подстакнути вероватно, од самих Бугара, изашли са својим погледима, у већини случајева одавно познатим, о македонском питању. Али ја се на њима нећу задржавати онда када они представљају просто понављање онога што су они говорили пре десетине година, као на пр. Л. Леже у скорашњој својој изјави. Јер тиме би се само узалуд враћали у прошлост коју је време одавно прешло и донело нове погледе. Нигде можда као у питању о етнографскоме карактеру Македоније није тако значајно време из којега потичу научни закључци. И један научник у току времена није у том правцу, према све новим научним открићима, остајао у истим мислима, на првашњим својим погледима. Тако је на пр. професор П. А. Лавров некада уносио македонске говоре у област бугарског језика, а данас их и он, као и ми, сматра за мешовите, српско-бугарске. Из разговора са врло истакнутим научником руским, једним од првих међу лингвистима целога света, а несумњиво првим међу словенским, Ф. Ф. Фортунатовом, ја сам се уверио да и он гледа у многим цртама македонских дијалеката сме-

шани српско-бугарски карактер. То вреди и за многе млађе научнике, од којих су неки о томе и објављивали своја мишљења. Али мени није намера да се овде задржавам на свему ономе што говори у прилог мојим погледима које сам горе изнео; ја сам само хтео нарочито да истакнем да је време рада и писања неког научника врло важно за меродавност његових погледа у овом правцу. Можда би и покојни проф. Облак, на којега се Бугари толико позивају, данас друкчије мислио о македонским дијалектима него некада као и проф. Лавров. Али да пређемо на она мишљења која Бугари или њихови пријатељи износе у корист бугарске тезе о Македонији.

Изјава Бугарске Академије спомиње прво Шафарика и Григоровича као ауторитете који су сматрали да је Македонија бугарска. При помињању Григоровича бугарски су академици имали свакако на уму његову књигу, Очеркъ путешествія по европейской Турціи (у Казану, 1848; друго издање у Москви, 1877), у којој је он описао своје путовање по Македонији и по једном делу Бугарске. Проф. Григоровича интересовала је Македонија као колевка старе писмености словенске. Он је са великим трудом и са опасношћу по свој живот, по неки пут, ишао од манастира до цркава и по њиховим подрумима, влажним и напуштеним одајама прегледао словенске и грчке рукописе, не би ли међу њима нашао какав драгоцен прилог за словенски језик или књижевност. И, као што је познато, његов је рад у томе правцу крунисан потпуним успехом. Није само пронашао велики број старих споменика и неке спасао од потпуне пропасти, него је пописао садржаје многим од њих и потоњим испитивачима дао и подстрека и могућности, да нађу одмах, без муке и великих напора, оно што им је за успешан рад потребно. Његов је интерес био старинарски, и ту су његови прилози врло значајни. Дијалектологија и етнографија долазе тек на друго, споредније место. Језику и називу племена бугарских он посвећује свега три стране своје књиге. Па и ту су његова саопштења непотпуна и каткада нетачна.

Прво, он вели да у западно наречје бугарско улазе сви дијалекти Македоније и западне Бугарске до Видина на северу. То је, међутим, скроз нетачно, иако се тога погледа држе и неки савремени бугарски филолози. Јер је у западној Бугарској, у источној и јужној Србији и у источној Старој Србији (северној Македонији) дијалекат у основи српски. Друго, међу најважнијим и најкарактеристичнијим цртама језика Македоније несумњиво је ћ и ђ (ќ и ѓ); међутим и ту црту Григорович није забележио: он је забележио употребу ќ само у саставном делу будућег времена. Иначе, међу осталим цртама он је побележио и неке интересантније особине, али им није умео одредити прави значај. У сваком случају, његов је опис врло крњ. Он није ни претпостављао могућност мешавине српских и бугарских особина, већ је, поводећи се за именом „Буга́ри" (како га он наводи), сматрао све те дијалекте за чисто бугарске. Зато је тек понешто навео, да би се видело, какав је тај „бугарски" дијалекат. Према овоме види се да је Григорович сматрао као доказано оно што је тек требало доказати. Стога се, ваљада, није ни трудио да детаљно испита македонске говоре према српском језику и бугарском, већ наводи само неколико црта као опште обележје њихово. Истина, он спомиње да су се трагови српскога владања у Македонији очували у Охриду и у рукописима, и у натписима, и у „живом" језику (стр. 102); он се задржава на традицијама о Краљевићу Марку (139—40) које је он находио на сваком кораку, од Солуна до Охрида и до Дунава; али о томе он даље не води рачуна када говори о језику Македоније. Одавде је јасно да се мишљење Григоровичево о језику Македоније не може сматрати као утврђено критичким испитивањем, него као примљено према ономе, како су становнике тих области други називали, и како су се, делимице, и они сами називали. Да тога није било, Григорович би свакако тачније поставио основно питање о тим говорима.

Изјава Бугарске Академије позива се на сведочанство Шафарика. Ту се имала на уму књижица Шафари-

кова под називом Slowanský národopis (с мапом, Праг, 1842 г.). Али позивање на Шафарика још је мање основано него на Григоровича, јер, иако је Шафарик био бољи лингвиста од Григоровича, он је о језику Македоније мање знао него Григорович. Сам није путовао по Македонији, а поузданог материјала у то време није било. Он, као и Ами Буе, назива бугарском не само Македонију него источну и јужну Србију и западну Бугарску. Али колико је све то код њега непоуздано, видеће се најбоље, ако наведем његов цео одељак о бугарским наречјима. „Бугарска наречја, слично језицима планинских народа, књижевно необрађеним, распадају се у неколико подгрупа које се даље цепкају на ситније групе. Тачно је да се друкчије говори у горњој Мезији или у области реке Нишаве и Јужне Мораве, друкчије у доњој Мезији или међу Балканом и Дунавом, а опет друкчије у Македонији. Да се њихова деоба, која се доста јасно види из дêла досада изданих и од самих Бугара, изнесе у систематском прегледу, — то остављамо будућности“ (стр. 45). То је све. Из тога штурога прегледа види се да Шафарик није имао материјала ни да у најглавнијим цртама опише поменуте говоре; како се онда његово мишљење о тим говорима може назвати ауторитетним? Јер кад неко нема материјала ни да опише један говор, како се може говорити о тачности његова суда о језичком материјалу који он није имао. И тако, и Шафариково мишљење није мишљење специјалисте-језичара на основу несумњивога језичкога теријала, него опет понављање оног општег мишљења о језику поменутих крајева које је он могао наћи код А. Буе и других. Само оштрина суда Шафарикова види се и у оваквом, непотпуном излагању о поменутим наречјима. Шафарик је потпуно тачно осетио да се друкчије говори међу Балканом и Дунавом, друкчије међу Нишом и Јужном Моравом, а друкчије опет у Македонији. У томе његовом неодређеном осећању могу се назрети заиста три групе дијалеката: 1) источно-бугарски или прави бугарски дијалекат; 2) тимочки и јужноморавски архаични

српски дијалекат, са неким цртама туђег утицаја и 3) македонски, српско-бугарски дијалекти. Али ово своје неодређено осећање Шафарик није имао могућности да доведе до потпуног сазнања и да га научно формулише. Зато је он узео готов назив, „бугарски", за све те говоре који је оправдавала бар дотадашња његова употреба. Према томе, доказна страна и Шафарикова мишљења у овој општој форми — без веће је вредности.

Осталу двојицу на које се позива Изјава Бугарске Академије, иако се њихова имена директно не називају, ја сам већ помињао у V глави. Али тамо сам само говорио о томе, да су њихова мишљења нетачно наведена. Овде ћу их претрести у њиховом правом облику и мало детаљније, да би се видело, да ли је Бугарска Академија имала разлога да се на њих позове као на људе који су заиста утврдили оне научне истине о којима се у Изјави говори.

Проф. Флорински посветио је „спорним питањима" међу Србима и Бугарима целу главу (Славянское племя, Кијев, 1907, стр. 62—66). Али данас је већ много штошта од његових тврђења која су ту изнесена и према ономе што он данас мисли — потпуно застарела. У целокупном његовом излагању опажа се извесно колебање, извесно страховање, да се не рече нешто више него што материјал допушта. То колебање узрок је резервисаности Флоринскога и неком хиперкритицизму који га је довео дотле, да много мање каже него што је према материјалу требао рећи. Он, с правом, истиче да је у овим питањима најглавнији лингвистички моменат. Али он сам не стиже да савлада како треба лингвистичку литературу. Тиме се само може објаснити, што је он још и 1907 год., када је већ било изашло и дело О. Брока и моје дело о дијалектима источне и јужне Србије, један део ист. Србије бојио на својој карти бугарском бојом. Ту своју грешку он је поправио у II издању своје карте 1911 год., када је целу источну и јужну Србију обележио српском етнографском бојом. Али када је то урадио, и када је

истицао да је за етнографска питања од пресуднога значаја језик и његово порекло, он је био дужан и један део западне Бугарске да обележи српским етнографским знацима. Даље тврди Флорински (стр. 65) да су становници северне Македоније Срби (у областима: скопској, кратовској и тетовској), а средње и јужне — Бугари. Ово последње он не тврди нимало одлучно. Он сматра да се тако мишљење може имати дотле док се не пошаље у Македонију научна експедиција која ће свестрано испитати етнографски карактер Македоније. Дакле, ту остаје Флорински при старој традицији све до нових испитивања. Он се чак и позива на Шафарика, Ами Буе, Лежана, Киперта, Сакса и друге „ауторитетне“ испитиваче; али ми смо видели, колико вреди и ауторитет Шафарика у тим питањима, а о осталим овде споменутим испитивачима да и не говоримо. Уосталом Флорински демантује себе највише сâм. У другом издању своје карте, које је изашло само четири године после првога, кратовска је област представљена као бугарска, такође и велики део тетовске области, а по средњој Македонији су расејана острвца српске етнографске боје (код Кичева, Брода, Прилепа, Крушева и др.). Шта ово значи? Изгледа да се проф. Флорински, најзад, повео за статистичким подацима о егзархистима и патријархистима и да их је идентификовао са српском и бугарском националношћу. Друкчије се не би могло разумети овакво његово представљање, када се иначе зна да егзархисте и патријархисте у истим крајевима Македоније једнако говоре и да су само представници различних политичких партија. Уношење тога политичког момента у дискусију о Македонији корак је уназад; оно је збунило и самог Флоринског, и он је почео да лута. Према томе, по тврђењима самога Флоринског и према колебљивоме раду његовом у току од цигло четири године — потпуно је јасно: да питање о македонскоме становништву он није толико савладао, да би могао дати и најмање поуздан суд о њему.

На послетку, Бугарска се Академија позивала највише

на проф. Нидерла као на најповољнијег за њену националну ствар. Ево места из књиге Нидерлове на које је циљала Бугарска Академија.

„Из множине књижевних тежњи (!) и политичких и научних радова издвајају се сада за објективног посматрача ови односи и закључци:

1. Словени у Македонији и Старој Србији представљају народ, чије народно осећање није до сада још потпуно и равномерно развијено, када се испореди са народним осећањем оба словенска суседа.

2. Нема сумње да се већи део тих Словена осећа и назива Бугарима („Бугарин"); даље, тај је назив стар, историјски. Он није постао једино под утицајем бугарске црквене пропаганде последњих десетина година. Назив „Србин", иако су те области некада припадале српској држави, није се одржао. Зато је нова политичко-црквена бугарска пропаганда нашла јак одјек у целој земљи, док је пред српском пропагандом светла будућност и захвално земљиште само у северном делу Македоније који се налази у сфери непосредних интереса и утицаја српске краљевине и у вези је с њом, дакле, у т. зв. Старој Србији.

3. И са филолошке тачке гледишта језик македонских Словена, ма да и представља, управо, групу месних дијалеката, који се један од другог нешто разликују и дају, уопште узевши, нешто средње међу екавским српским наречјем и источним, правим бугарским језиком, — ипак је ближи главним цртама својим бугарскоме језику него српскоме. Само северна пруга његова припада дијалекатскоме појасу врањско-нишко-тимочкоме, чији се становници данас находе у већем делу у Србији, а у мањем — у Бугарској, и осећају се према томе као Срби или Бугари. Зато сам ја горе придодао македонске словене Бугарима, признајући да се само у Старој Србији находи знатни број породица које се осећају као српске". (Обозрѣніе современнаго славянства, Петроград, 1909, стр. 152—153).

Нидерлово уверење највише се приближава гледишту Бугарске Академије, али се ни оно са њим потпуно не

поклапа. Само гледиште Нидерлово у свима својим важнијим тачкама може издржати критику још много мање него све друго што је до сада овде изнесено.

а) Ако је тачно оно што вели Нидерле у 1 тачци, да народна свест код Македонаца није ни потпуно ни равномерно развијена, како да разумемо тврђење друге тачке, да већина македонских Словена и бугарски осећа и назива се Бугарима. Или је Нидерле хтео рећи да они, иако се називају Бугарима, немају још праве националне свести? Али тада, како да разумемо тврђење, да се они заиста и осећају као Бугари!

б) Назив „Бугарин“ (тако га Нидерле нарочито пише у загради) стар је, вели он, историски је. То значи да је у Македонији постао од назива „Блъгаринъ“; али то је очигледна неистина коју није хтео допустити ни Иван Шишманов у својој расправи о бугарском имену. Ја се чудим проф. Нидерлу, који обично добро познаје литературу предмета, што је допустио овакву нетачност. То је име које се у таквој форми употребљава у већем делу Македоније, вероватно свугде где није унесен у новије време официјални назив из Бугарске, добивено са стране, од Срба; зато то име не може ништа значити за националну свест оних који се њиме називају.

в) Проф. Нидерле вели да је по језику македонски дијалекат нешто средње међу српским језиком и бугарским, али да је ипак главним својим цртама ближи бугарском језику. Преко овог тако важног момента у етнографском питању о положају који заузимају македонски Словени међу Србима и Бугарима, преко језика њихова, Нидерле тако овлаш прелази, да ми се чини да му он тиме и прави значај пориче. Проф. Флорински изреком тврди да је у етнографији Македоније најзнатнији језички моменат, а проф. Нидерле сасвим површно прелази преко тога питања, са напоменом, да су црте бугарске у њему знатније од српских. Међутим питање, које су црте важније, нити је тако просто, нити је тако очигледно, да се оно може решити једном општом напоменом. За Нидерла

је у овој прилици било довољно да зна, шта тај дијалекат по суштини својој представља. И када је већ једном стао на савремену тачку гледишта, да македонски дијалекат представља нешто средње међу српским језиком и бугарским, он је онда требао из тога да изведе и правилан закључак о значају те констатације и за етнографију Македоније. Када је пак тврдио да су у тој смеси бугарски елементи претежнији, он је требао да покаже на основу чега он то тврди. А чак кад би Нидерле и могао да докаже да има у тим дијалектима бугарских црта за које се може мислити да су значајније него српске, ипак то никако не би могло послужити као доказ, да је Македонија бугарска. Чак то не би могло бити никакав поуздан критеријум ни за то, да се утврди колико је српског становништва а колико бугарског у македонској смеси; јер се различни језички елементи са различном брзином уопштавају и значе према томе различно. Проф. Нидерле као етнограф био је дужан све то да зна и о томе да води рачуна.

г) Објашњење, зашто је тако поступио проф. Нидерле у одређивању значаја српскога и бугарскога дêла у македонској српско-бугарској језичкој мешавини, дају нам крајње реченице његове друге и треће тачке. Представнике тимочког говора, који се данас находе и у Србији и Бугарској, Нидерле назива Србима или Бугарима према томе, у којој се земљи находе, Србији или Бугарској. Даље, он вели да северну Македонију придаје Србима зато што само ту има знатнији број породица који се назива српским. У другој тачци он вели да се у Македонији бугарска пропаганда зато тако брзо проширила што се народ осећао и називао у већини „бугарским". Из овога се види да је за проф. Нидерла најважније за одређивање етнографије и Македоније и околних земаља партиско или политичко обележје становништва. Егзархат и патријаршија — то је за њега у Македонији основица од које полази, а не елементи језика, обичаја и културе. Проф. Нидерле је био дужан

да оцени, каквим су средствима Бугари дошли до партиске већине у Македонији, па тек онда да одреди значај томе моменту за етнографију Македоније. Јер кад је искључиво у њиховим рукама дуго време била и црква и школа, они су могли у политичком смислу урадити од Македонаца-Словена што су хтели. А да су они све искористили у корист својих политичких смерова — у то не сумња, ваљада, и сам проф. Нидерле.

И тако видимо код проф. Нидерла потпуну беспринципност и нелогичност. Место сталних елемената етнографске одлике једнога народа, традиција, обичаја, језика, историске прошлости и остатака од културе, он узима партиска обележја, нестална и промењљива, као главни моменат. Сумњиво народно име туђега порекла, сумњиву народну свест, непотпуно и неједнако развијену, он цени више него несумњиве елементе народнога језика којима ставља на супрот партиско обележје различних пропаганди и њихов привремени успех. Према свима овим и сувише сумњивим знацима етнографског порекла македонског становништва, наравно, није мање сумњива и вредност Нидерлових резултата.

„Светлила“, о којима говори Изјава Бугарске Академије, појавила су се и изнела своја мишљења. Међу њима је и акад. Собољевски. Ма како високо ја стављао његов ауторитет у питањима руског језика и, нарочито, испитивања старих словенских споменика, ја му не могу признати икакву компетентност у расправљању политичко-националних питања која се тичу Срба и Бугара. То потпуно одрицање његовог разумевања тих питања ја заснивам на чланку његову „Српски разлози“ (У Славянскія Извѣстія, бр. 28 (21) од 26 маја 1913). Његова словенска душа, при читању моје књиге (Срби и Бугари у балканском савезу), дошла је у такво узбуђење и страховање, да се српско-бугарски савез не поквари, да није могла да уђе у прави смисао те књиге, написане врло одмерено и врло хладно. Његово словенско срце толико је устрепетало од бојазни, да Србе не теро-

ришу у новим границама Србије Албанци и Македонци, да је сматрало за потребно да препоручи Србима да пусте да их Бугари бране од Арнаута, а Македонце да оставе и сасвим Бугарима. Његово разумевање правичности није му допуштало да схвати да се уговор, склопљен пре годину дана, може мењати, ако једна страна, у овом случају бугарска, не испуни његове најглавније одредбе. Можда би ипак то схватање код њега друкчије било, да Срби нису испунили обавезе које су дали, а да Бугари траже ревизију уговора! Али је најчудноватије што је због свега тога дошао у тако раздражено стање које га ни онда није напуштало када је сео да напише чланак о мојој књизи. Како се из тога чланка само то и види, ја немам шта да му одговорим. И само се потпуном некритичношћу и пристрасношћу редакције „Словенских Извешћа“, за коју је довољно да је неки чланак поводом српско-бугарског спора написан против Срба, ма и немао никакве унутрашње садржине, може објаснити што је допустила да овај документ интимне природе пишчеве изађе у њеном органу, којему је свакако друкчија намена.

Међу савременим научницима који сматрају да је Македонија бугарска находи се и проф. Г. Вајганд (у Лајпцигу). Он је у чланку под називом „Да ли је Македонија српска или бугарска?“ (Ist Mazedonien serbisch oder bulgarisch?“, Frankfurter Zeitung, бр. 167, 18/VI 1913 г.) покушао да одговори на то питање.[1] Само место струч-

[1] У немачким је новинама врло тешко било изнети српско мишљење, чак и у строгој научној форми, о Македонији и сличним питањима. То је, несумњиво, мрља за немачку културу и образованост, чију непристрасност и поштење Немци радо истичу. Као доказ за то нека послужи и овај пример. У врло угледном берлинском листу, Berliner Tageblatt-у (бр. 202 од 22 априла 1913) изашао је чланак бугарског проф. Б. Цонева под називом Bulgaren und Serben. Редакција је у примедби рекла дословце ово: „ако који српски научник зажели да одговори колеги у Софији, ми му стављамо, у потпуној незаинтересованости, на расположење свој лист“. Та „незаинтересованост“ била је само у речима. Јер писац ових врста, на којега се у извесним питањима и позивао проф.

њачкога, научничког одговора на то питање, проф. Вајганд је испевао похвалну песму и бугарском оружју, и бугарској културности. Колико су пак мало проф. Вајганду позната научна питања о Македонији, то нека покаже овај пример. Проф. Вајганд хоће Македонију да одбрани од претпоставке Јагићеве, да је македонски дијалекат српско-бугарски. И како он то чини? Он, прво, вели да се то Јагићево мишљење тиче северне Македоније, а не остале Македоније, и, друго, да је та прелазност дијалекта, управо, ограничена на понеку његову гласовну особину. То је обоје нетачно. Ако проф. Вајганд не зна, Јагић зацело добро зна и добро је знао да је у северној Македонији, т. ј. у источној Ст. Србији, дијалекат у основи својој, и по фонетици и по морфологији, српски. Све што је проф. Јагић говорио, он је говорио о правој, средњој и јужној Македонији. Да је проф. Вајганд добро прочитао оно што је о томе писао Јагић, он би то нашао и нашао би и по неку морфолошку црту којом се одређује прелазност македонског језика. Тај факат што је Јагић изнео на првом месту гласовне особине и показује да и он сматра, као уосталом и многи други, да су у таким случајевима баш гласовне особине од пресуднога значаја. И у томе он има пуно право. То што проф. Вајганд гласовним особинама ставља насупрот морфолошке (или синтактичне) показује код њега или некритичност, или пристрасност. Јер се незнање у тим стварима код њега не може претпоставити. Бар њему је добро познато да се губљење флексије, члан и сл. особине находе и у румунском језику, и у албанском; према томе, по чему те црте морају бити знаци бугарског порекла неког балканског језика?

Цонев у своме чланку, сматрао је за своју дужност, да се одазове овом љубазном позиву редакције, а то су учинила још два друга српска научника. Његов је чланак у редакцији задржат за штампање (други су просто враћени) и јављено му је да је и сложен. Али од тога времена (а од тог времена има више од $2^1/2$ мес.) вели се „да чека на ред“.

Али све што је даље изнесено код Вајганда — потпуно јасно објашњава његове „језичке“ погледе. „Мора се чути и глас народа“, вели Вајганд. А тај народ сматра себе за бугарски и хоће такав да буде. Вајганд се даље задржава на успесима Егзархије које он сматра за доказе победе бугарске националне ствари и т.д. Све лепе ствари које бугарски новинари и надрикњижевници трубе већ годинама по целоме свету — све је то нашло најсимпатичнијег одјека у Вајгандовом чланку. Он је чак покушао да оправда бугарске злочине према Турцима које су они починили тобож „у беснилу према угњетачима“ (а према Грцима?). Он се чуди да може бити и говора о томе, да Македонија данас, када је ослобођена, и то, „кад је ослобођена на првом месту храброшћу бугарском, достојном дивљења“, може припасти иком другом до Бугарима.

Политикански кругови бугарских „Македонаца“ могу бити потпуно задовољни чланком Вајгандовим. Њихове и најфантастичније бајке о Србима и Грцима примљене су као суште истине од наивнога романисте. Зато и његово уверење, да националне мањине у Македонији, Албанци и Куцовласи, са пуно поуздања гледају у бугарску националну трпељивост, неће бити црпено „из различних извора и обавештења“, већ само из једног, из којег је поцрпено и све друго у овом чланку, недостојном објективног научника. Да би необјективност његова била за сваког иоле посвећеног човека у балканске ствари изван сваке сумње, додато је на крају чланка неколико речи из којих је јасно: да су Бугари и до сада показивали према другим народностима потпуну толеранцију, док је у том правцу српски и грчки шовинизам познат. Овоме бар не треба коментара!

Из свега што је овде наведено јасно се види да бугарски академици нису имали право, према вредности научних доказа оних специјалиста које су они у својој „Изјави“ навели или према вредности мишљења оних научних „светлила“ која су се сама јавила, да тврде да је Македонија бугарска земља. Напротив, све што је

овде изнесено јасно сведочи да такав закључак може одговарати само политичким жељама Бугара, а никако стварним и несумњивим фактима који се, донекле, могу утврдити и за ову покрајину о којој је, можда, до данас највише изнесено лажног материјала и грубих измишљотина.

VII.

П. Миљуков и злочини у Македонији.

Сем осталих аргумената које је П. Н. Миљуков наводио против Срба у Македонији, он се није ни тренутак устезао да изнесе још један аргуменат који не може издржати критике тако исто као и већина осталих. То је поступање српских власти према интелигентнијем становништву Македоније. Ма да се оптужбе Миљуковљеве у том правцу (в. „Рѣчь“ бр. 96 од ове год.), у главноме, слажу са софиским „мемоаром“, о којем се толико по новинама говорило, а у којем су такође изнесени „злочини“ српских власти у Македонији, ипак ја не бих хтео да протумачим тај корак Миљукова једино као помоћ коју је Бугарима хтео пружити њихов петроградски пријатељ у свему што су тражили. Ја верујем да је он могао бити обманут каким конфидеционалним саопштењем, као и у питању о броју егзархиста и патријархиста. Али и поред тога ја морам констатовати да такав рад његов представља у овом тренутку, несумњиво, агитацију против Срба у питању о подели Македоније. Истина, Миљуков констатује даље, чак и „с нарочитим задовољством“, да су се поступци власти у Македонији вршили „без знања и одобрења централне власти у Београду“; али ипак он је, вели, видео у свему што се вршило одређену систему. По његовим речима, он и сам види да су се неки представници српске партије у Македонији користили доласком српске војске и српских власти ради својих личних разрачунавања; али то је баш, по г. Миљукову, како изгледа и улазило у систему.

Г. Миљуков би могао имати право у једноме. Он има право кад тражи да се не вређа самољубље бугарских митрополита, бугарских свештеника и бугарских учитеља. Јер су они деца борбе, представници непријатељске пропаганде према Србима. Код њих је била разумљива запаљивост и због ситница које су српске власти морале тражити. Само ти представници бугарске пропаганде морали су такође разумети да нису смели српским официрима забрањивати заузимање школских зграда за рањенике или за потребе војне управе.

Али г. Миљуков нема право у овоме: што је узимао свој материјал из једностраних извора. Ја сам дубоко уверен да би његова осуда Срба била много блажа, да је имао прилике, да за сваки засебни случај саслуша и другу страну, и он, можда, не би ни писао своје дугачке оптужбе против Срба, да је саслушао оно што је радила македонска полуинтелигенција према српским војницима (у Битољу их је неколико побијено), према српским официрима (различна изазивања и чак атентати), према српским властима (неслушање најневинијих заповести). Али на срећу и Срба и Бугара, само становништво Македоније било је према Србима врло предусретљиво и врло љубазно. Замена „ов“ слоговима „овић“ или „ић“, сама по себи комична, долазила је, колико је мени познато, отуда што су је многи Македонци вршили без питања власти и без тражења тога од њих, тако да је затим та промена поменутих слогова постала знак одобравања или неодобравања новога режима. Можда је ту когод од представника власти, примењујући своје понашање према локалним обичајима, претерао који пут у усрдности; али се ту ни о каквој системи говорити не може.

У рукамм српских власти находе се неоспорни докази, да су у противном правцу претерану усрдност показали егзархиски митрополити. И тек онда, када су им српске власти (као што је било н. пр. у Скопљу) доказале да знају њихов противзаконит рад и према српским властима, и према реду у освојеним крајевима, и према

Србима уопште, они су постајали мирнији и резервисанији. Такве су мере узимате и према бугарским четницима који су се старали да вештачки подигну устанак понегде (н. пр. у источноме делу Старе Србије); морале су им бити представљане све ружне стране њихова рада и сва страшна опасност последица; па да се тек тада одрекну од безумља које су били наумили да изврше. Сем тога, каткада, на пример у битољскоме вилајету, српски су војници морали штитити своје нове поданике свих исповести и свих националности од уцена и насртаја на њих различне врсте бугарских локалних револуционара.

О свему су томе Срби мало објављивали, чак и у својим листовима. Њима се чинило да су то природне последице онога стања које је владало у тој несрећној земљи до пре краткога времена. Они су знали добро да није могуће одједном задовољити представнике свих пропаганди, особито кад се има на уму ситничарство њихове локалне политичке борбе. Срби су сматрали да ће се политичке прилике тих крајева брзо дефинитивно средити и нису хтели са своје стране ништа износити што би могло томе, ма у ком правцу, сметати. Али рад Бугара и бугарских пријатеља као што је П. Н. Миљуков приморава их да то учине у самоодбрани. Срби то морају учинити сада и ради свога права које покушавају и позвани, и непозвани да обеснаже са различних страна, и ради части своје војске коју хоће да представе да је недостојна својих ратних успеха.

Ја не желим да представим српску управу као идеалну, без и најмањег недостатка и без и најситније злоупотребе; јер поредак у ратно време, нарочито у новоосвојеним крајевима, не може бити онакав као што је у мирно време, и зато се тада дешавају ствари које се у мирно време и замислити не могу. Зато ће сваки Србин осудити сваку неразумност, па ма од кога она долазила, ма према коме од представника новога становништва. Тако је и жаљења достојно убиство Љутвијева, бугарског учитеља у Прилепу. Али ипак ја морам конста-

товати једно. Све досадашње размирице, чак и по обавештењима која има П. Н. Миљуков, вршиле су се међу македонском полуинтелигенцијом која је припадала бугарској пропаганди и представницима тамошњег српског становништва и српских власти. Народ македонски међутим предусреће српске власти са отвореним пријатељством. И у колико је он мирнији, у колико више исказује спремност, да добровољно дели нову судбину с Србима, у толико су нервознији и немирнији представници бугарске пропаганде. Један од истакнутих представника њених писао је својим друговима у Бугарској (ја сам сâм прочитао писмо) да ће се цела западна Македонија посрбити, ако у њу не дођу Бугари за месец дана. То су дословце његове речи. Ако и допустимо мало претеривање, у њима ћемо наћи потврду познатога мишљења које је проповедао проф. Цвијић, а са њим и многи други у Србији, а тачност којега знају и Бугари, — да је у етнографскоме типу Македонаца, у њиховој неодређеној националној свести, у цртама њихова живота и језика, и сувише разлога за њихово дефинитивно брзо прилажење било Србима, било Бугарима, у зависности од средине која их буде окруживала. Та нам околност даје поуздану гарантију, да ће се македонско становништво, ма да оно и не представља парче платна које се може кројити како се хоће, због утицаја двају суседних народа, Срба и Бугара, који се у њему огледају, врло брзо изједначити, без унутрашњих потреса, са једном или другом сродном националношћу. А кад би зажелело баш локално становништво да има свој домаћи дијалекат у својим школама, ради развитка своје локалне етнографске индивидуалности до крајњих граница, ја мислим да се нико не би томе противио.

Оно што сам ја у овоме чланку предвиђао, заиста се и десило. Срби су почели износити бугарска недела у заузетим крајевима и потврђивати их штампањем оригиналних докумената српских и бугарских власти. Цео низ интересантних података такве врсте наћи ће читаоци

у књизи „Срби и Бугари у балканском рату“ од Balkanicus-а (Београд, 1913), стр. 101—140. И један од разлога због којих је те документе изнео писац поменуте књиге и јесте писање П. Н. Миљукова у „Рѣчи“, које је и мене нагнало да напишем горње редове. Али да се овде сада задржимо мало и на анализи тих докумената који ће бацити друкчију светлост на бугарске власти него што су „приче“ „угњетених“ Македонаца о српским насиљима, саопштаване у четири ока г. Миљукову и другима, и препричаване и прерађиване на стотину начина по различним, Бугарима наклоњеним, нарочито, руским листовима.

На великој прузи на којој су се додиривале српске власти са бугарсим, од Криве Паланке до Кавадараца, — видимо исти рад Бугара, исте поступке. Комите, пуштене да пљачкају и убијају мирно турско становништво, не презају ни од чега у гоњењу месног становништва да не слуша српске власти. Бугарски војници, послати, свакако, из главнога штаба бугарског, регрутују кришом младиће на српској територији, тако да српска војна власт у Струмици мора да интервенише да се пусте кућама. Чиновници, послати из Софије, без питања српске и војне и црквене власти, у договору само са бугарском егзархиском црквеном влашћу, хоће да оснивају у Велесу и другим местима филијале софиских банака. Владика велески Неофит отворено буни народ против српских власти, образује тајну шпијунажу, своју пошту и води све послове месне као полициска власт. Његова архива, недостојна цркве и црквених поглавара, скрива доказе о најциничнијим подметањима српској војсци и српским властима, и о јавној хули на српски владалачки дом. Ето где су се ковала српска „недела“ од којих се кожа јежила г. Миљукову и од којих је једно од највећих то, што су Срби мењали ов на овић и што су позатварали бугарске школе онда када су и своје због рата морали затворити! Бугари су радили друкчије. Они су затварали српске школе, а своје су задржавали отворене и терали су српску децу у своје школе.

А егзархиски свештеници, њихове владике? Ти народни пастири, који су за навек окаљали онај свети позив којега су били недостојни представници, образовали су у поменутим крајевима, као што се лепо види из поменуте књиге, заједничку разбојничку дружину са бугарским комитама, који су на својој души имали, поред разбојништава за „свету“ бугарску ствар, и пуно крволочних разбојништава за свој лични рачун. Зато је сасвим појмљиво што су у егзархијској архиви у Велесу нађене ствари опљачканог српског манастира Оморанског.

Бугарске комите, ови од политичких власти у Софији и црквених у Македонији патентовани разбојници толико су се били избезумили и у крајевима које је српска војска заузела, да су разрезивали порезу, сами узимали храну и муницију коју је задобила српска војска и возили је у бугарска места! Србина у Велесу који није хтео дати „порез“ за циљеве бугарске организације — они су просто убили!

Србима уопште у местима где су бугарске власти биле — није било лако. Бугари нису питали, како гласи презиме кога од њих, већ су просто убијали. Тако су у Ратеву убили Србина свештеника и два брата сељака.

Бугарски разбојници, када су их наше власти почињале узимати на одговор за учињена недела, срамно су бежали у Софију и тамо су дрско и перфидно лагали о српском зулуму и заводили лаковерни бугарски свет, који је даље заводио јавно мишљење у Европи. Исто су тако и бугарски митрополити поручивали народу у Куманову, Велесу и по другим местима да се „добро“ држи бугарске партије, забрањивали су писменим наредбама да се помиње име српског краља, одвраћали су народ да даје оружје и да слуша српске власти; а када су их власти почеле узимати на одговор, они су се срамним или дрским одговорима бранили и у исто су време слали целом свету телеграме (са својим звучним титулама!) о српском варварству!

У потпуној сагласности са овим находио се и рад

бугарских званичних власти. Од на далеко чувеног насилног похришћавања Турака у Малешу и по другим местима могао се сваки Турчин ослободити који је хтео да плати 2—3 лире бугарском чиновнику. Оно је ради тога и предузимано. Највећи злочинац могао је бити пуштен за неколико десетина наполеона, а најпоштенији је човек могао бити просто убијен, ако је то икоме требало. Сами бугарски чиновници (као на пр. бивши конзул у Скопљу, а у то време начелник у Штипу, Нетков) сматрали су ово стање као погодно за лично богаћење и чинили су злоупотребе какве год су им на памет падале. Узимали су спахилуке „под закуп" и терали су народ бесплатно да ради, новчано су глобили људе за „преступе" и т. д.

Ова страховита слика крајње анархије, чиновничке корупције и крајње развраћености појмова код црквених архипастира бугарских П. Н. Миљукову није била позната. Ту где је било, заиста, широко поље за стварање системе и објашњавање свега што се дешавало мало дубљим и даљим узроцима — П. Н. Миљуков није ништа видео или није хтео да види.

И зашто све то чине Бугари? Из пометености, личног неваљалства или оне корупције која се тако успешно развијала у овој несрећној земљи. У сваком случају, страх од „србизирања" није им допустио да се мало освесте. „Гледајте сви да дођете, јер се сви посрбише: и онај који је био највећи Бугарин постаде Србин", пише Петар Коцев из Македоније својим друговима у Бугарској (Balkanicus, стр. 115). Али опасност од „посрбљавања" није била због притиска српских власти него баш због поступака самих Бугара, слава о којима је већ била допрла и до удаљених њихових једномишљеника у западној Македонији. Зато нимало није чудновато када читамо у извештају кавадарског српског чиновника да село Владимирово, које је најфанатичније у бугараштву, пита, да ли има начина да остане под Србијом, јер Бугари раде горе ствари но Турци (op. cit. 128). „У Берову од

првих познатих ми фанатика бугарских“, пише он даље, „чуо сам највеће и најгадније псовке против бугарског краља и Бугарске. Као деца плачу и са жељом питају, да ли ће Малеш остати под Србијом“ (op. cit. 129). После овога што мисле и осећају старе бугарске присталице, зар није и сувише природно што Грци и Турци желе да и у том и у другим крајевима остану Срби и што јавно прете да ће се раселити, ако ти крајеви остану под Бугарима!

Да су тако мислили и трезвени и непристрасни људи и у западној Македонији — за то има доста доказа. Ја ћу навести само један. За време мога бављења у Петрограду (пре два месеца) супруга убијеног руског консула Ростковског ставила ми је на расположење део своје личне кореспонденције са неким урођеницима Битоља. Та племенита жена, која живи и данас успоменом на свога и сувише рано изгубљеног мужа, није прекинула везе, и после напуњених десет година од дана његовог убиства, са местом његова рада и несрећног и невиног страдања. Видећи да се у руској штампи без разлога и без доказа нападају српске власти у западној Македонији, г-ђа Ростковска понудила ми је своју преписку из које су се могле видети сасвим друкчије оцене тамо створеног стања.

Ја ћу навести овде у изводу само неколико места из писама једног од кореспондената госпођиних који нарочито спомиње да је „бугарофил“ и да му је због тога тешко да пореди српску и бугарску војску. Његова су писма од првих дана српског освајања Пелагоније и Битоља па све до месеца априла ове године. Ја нећу говорити овде о његовим похвалама српској војсци за коју он нема довољно похвалних речи; споменућу само да он за њу мисли да је у стању све учинити, ако јој се да добра одећа, добра храна и, уопште, добра нега. Много је интересантније оно што он говори о понашању војске према народу. Када су Срби дошли, вели он, за три су дана завели ред и мир. Ослободили су нас од свакоја-

ких разбојника, и туђих и својих домаћих. Он са дивљењем истиче кавалерство српских официра и њихово пламенито и човечанско поступање према свима. Позната је ствар, вели он, да победничка војска није најмирнија; али за Србе могу рећи да нигде нису злоупотребљавали својом „автархијом".

Откако су Срби дошли пређашњи агитатори немају више никаква посла, народ је одахнуо душом и може сада слободно да исповеда шта је. Сада се можемо слободно називати „Словенима," вели он, и ако сматра себе за „бугарофила." Па и господа митрополити нису више тако охоли. Слобода, права слобода завладала је и овим крајем.

Само нас мучи неизвесност! Било би све добро, кад бисмо знали да је ова привремена (српска) окупација и дефинитивна. Овако привремено стање даје маха свакојаким трвењима. Простодушни кореспонденат г-ђе Ростковске, који је присуствовао великим напорима српске војске и који се добро сећао анархије која је владала под Турцима, осуђивао је држање неких бугараша и гркомана. Они су, вели он, незахвални према својим ослободиоцима, неправични су према њима; они сувише брзо заборављају, како је било под Турцима. Јер сваки би од њих желео да у Битољу види „своју заставу." Али све то долази, вели он, од неодређености која влада тамо. Када се стање дефинитивно уреди, сви ће се убрзо измирити и наћи ће се у братском загрљају.

Тако је говорио човек из западне Македоније који, насигурно, није никад могао рачунати да ће његова саопштења допрети до широке јавности. Поверљииост његових саопштења није лажна, није срачуната на ефекат као тобожња конфиденцијалност Миљуковљевих журналиста-статистичара; него искрена реч једног „бугарофила" у интимном разговору са дубоко поштованом особом.

Ја сам веома захвалан г-ђи Ростковској што ми је дала могућности, да саопштим овде један део из тог разговора којему простодушност и искреност дају значај документа од неоспорне вредности.

VIII.

Аргументација П. Н. Миљукова у српско-бугарском спору.

У чланцима под називом „Српски аргументи" („Рѣчь, № 120—125) П. Н. Миљуков је покушао да продискутује српске аргументе у српско-бугарскоме спору. Али у тој анализи његовој за нас представља интерес на првоме месту аргументација самога Миљукова, јер су српски аргументи, и без његова излагања, довољно познати. Чак у његовом излагању они нису ни сасвим јасни, јер су због његовога коментара добили нарочиту боју.

По г. Миљукову Србију гура на југ, у Македонију — Аустрија. Босна и Херцеговина одузете су од Србије, и Србија није имала нигде другде да се шири до у Македонију. Тако је Србија бацила своје погледе на Македонију и пошла у туђу земљу. Ту је политику требало оправдати, и њој у помоћ долази услужна наука. Али Србија је једно заборавила. У време краља Милана Аустрија је била на Србијиној страни, а сада је она против Србије. Ту унутрашњу противречност Срби не виде и иду у сусрет катастрофи сличној срамноме поразу од 1885 год.

Ја мислим да су Бугари врло задовољни том аргументацијом. Српска политика — то је политика словенскога непријатеља, Аустрије. Српска је наука изветштачена. Она је несимпатична заштита тих истих, непријатељских према Словенима интереса; Срби, у заслепљености, подижу мач. Једном речју, ма шта учинили Бугари, ма шта предузели, — они су у праву: њих је немогуће и за шта прекорети.

У аргументацији Миљукова само је једно тачно: да Македонија сада има необично велики значај за Србију, и да је она у време када су Срби могли мислити

о ослобођењу Босне и Херцеговине од турске власти за њих имала значај другога реда. Да је Миљуков из тога тачнога схватања извео правилан закључак, он би лако разумео, зашто и краљ Милан, и краљ Петар подједнако теже на југ, без обзира на то, да ли је на њиховој страни Аустрија или противу њих. А о дошаптавању из Беча сада, наравно, тешко је и помислити; јер по каквој би се логици могла допустити у исто време и могућност непријатељског држања Аустрије према Србији и давање пријатељских савета тој истој Србији! За време краља Милана било је, заиста, нешто друго. Па ипак, и поред тих разлика у спољашњој политици Србије, — Србија иде стално на југ. То значи да је тамо вуче већа сила него променљиви односи према Аустрији. А то су — животни интереси Србије. Само о њима г. Миљуков не жели да говори. Јер су за њега кад говори о Србији други моменти много важнији.

Још је мање основана његова аргументација о српској науци. Она је извештачена зато што говори о српским правима на Македонију, зато што се находи у зависности — од политике. Чим она почне да говори о српским елементима у Македонији, она постаје за П. Н. Миљукова подозрива, шовинистичка.

Ако је игде предубеђење Миљуковљево до очигледности јасно, несумњиво је у овом случају. Јер има науке о Македонији и осим српске, и за сваког је ко може ту науку да разуме јасно: да је северна Македонија, по њој, у главноме, — српска, а средња и јужна — да је српско-бугарска. Зашто је српска наука која то исто доказује пристрасна, извештачена? Зар у свету постоји једино бугарска наука? Зар Г. Миљуков који сматра да је Македонија „политички“ бугарска, како је он сам често изјављивао, — мисли да има право науку која му не даје ослонца за то тврђење да назове лажном? Можда је Миљукова увела у заблуду Изјава Бугарске Академије? Али зар онај ко није у стању да оцени неозбиљност тврђења Бугарске Академије има права да

изриче свој суд, чак и сурову осуду, научној литератури оних питања која није могао сам да разуме? Заиста би било куражније и поштеније да је признао да се ослања на ауторитет Бугарске Академије и да њему верује!

Али, иако г. Миљуков одбацује науку онда када не може ништа против ње да изнесе, он је, када му се учини да српска научна литература говори против српских интереса, готов да се на њу обазре и да продискутује њена факта. Као згодан објекат такога разматрања учинио се г. Миљукову картографски аргуменат који је Миљуков нашао у географско-етнографским радовима проф. Цвијића.

Г. Миљуков тврди да је проф. Цвијић непосредно учествовао у одређивању пограничне српско-бугарске линије у српско-бугарском уговору, и да та линија представља југоисточну границу Старе Србије у радовима проф. Цвијића. Како је проф. Цвијић, пре кратког времена, издао и етнографску карту Македоније (прештампану у 83 бр. „Рускога Слова", в. горе стр. 84) у којој је један део западне Македоније означен као ближи Србима, а тај се део не слаже потпуно са границом у уговору, г. Миљуков је извео закључак да су споменуте границе тобожње научности и да представљају једино границе српских тежњи. „То померање етнографске линије одговара, на жалост, несумњивој промени погледа на граничну линију и у самим званичним круговима." Изгледало би да г. Миљуков заиста има право, јер он наводи извесна факта; али, на жалост, тим се фактима служи г. Миљуков не водећи ни мало рачуна о њиховом смислу. Прво, није тачно тврђење г. Миљукова да је у одређивању онакве уговорне линије учествовао проф. Цвијић, а још је мање тачно да се та линија находи у непосредној зависности од његових граница Старе Србије. Ради потврде својих речи ја се позивам на чланак проф. Цвијића, наштампан у београдском дневном листу „Штампи," у којем је он категорички изјавио да се одрекао од сваког учешћа у одређивању пограничне линије, чим је

сазнао да је министар Миловановић био спреман да пође у попуштању даље и од онога што се њему (г. Цвијићу) чинило као минимум. Што се тиче другога тврђења, да уговорна линија не одговара границама Старе Србије проф. Цвијића — довољно је загледати у Цвијићево дело, „Основи географије и геологије Македоније и Старе Србије," књ. I, стр. 43—45, да се у то уверимо. Али када би, заиста, део уговорне границе одговарао и потпуно границама Старе Србије проф. Цвијића, то никако не би могло послужити као аргуменат против Срба и против проф. Цвијића, јер они нису никад изјављивали да сматрају за српску само Стару Србију, а да се од Македоније одричу. И проф. Цвијић у својим „Македонским Словенима" није износио поглед такве врсте. На тај начин, за српску тачку гледишта у овоме тренутку нема никаквог значаја, како географи или етнографи одређују границу Старе Србије према Македонији, јер оно што представља први и неодложни захтев Срба, то је — вардарска долина. А за њу нема никакве сумње да се оним својим делом који је споран находи баш у Македонији. Тако исто не може бити никакве сумње у то, да и уговорна граница пролази кроз део Македоније: у томе ће се са мном сложити, вероватно, и П. Н. Миљуков. А кад је то тако, онда граница саме Старе Србије као неоспорно српске за пограничну линију међу Србима и Бугарима у Македонији, чак и по уговору, нема никаквога значаја, и када је проф. Цвијић на својој новој карти означио један део западне Македоније као српски, то такво одређивање српског елемента у Македонији не находи се ни у каквој вези са границама Старе Србије, и ја сматрам као чудноват неспоразум и само то, што о томе г. Миљуков и спомиње. Друга је ствар, како стоји ново обележавање Цвијићево једнога дела западне Македоније као српског према његовим ранијим мишљењима о македонским Словенима. Ја се и овде на том односу нећу задржавати. Али ја сматрам принципско мишљење о већем броју српских осо-

бина и српских елемената у западној Македонији него у источној много правилнијим него ранији поглед проф. Цвијића, који је био, у главноме, заснован на одређивању националне свести код македонских Словена. Зато ја овде и нећу улазити у детаљно разматрање граница српског елемента у новој Цвијићевој карти, већ ћу се задовољити само напоменом, да је његово ново представљање етнографских елемената у Македонији, по моме мишљењу, боље и тачније него његово раније тврђење о неодређеној, флотантној маси македонских Словена; само у томе правцу треба поћи још и даље, и обележити српско-македонским знацима све крајеве западне Македоније и оне крајеве источне у којима живи насеље са предоминантним особинама српскога језика и српских обичаја (в. горе Прилоге гл. I-II.)

П. Н. Миљуков био је у Београду јануара месеца 1913. год., и тада је већ имао прилике да се увери да су Срби сматрали уговорне одредбе о српско-бугарским границама за недовољне. Срби су већ тада тражили ревизију уговора у извесноме правцу; то је г. Миљуков знао, и о томе је саопштавао у својим чланцима. Зато је врло необично његово ишчуђавање које изјављује због тога, што је, у сваком случају не одмах после свога повратка у Петроград, чуо да постоји и српска нота која тражи од Бугара ревизију уговора. Нама би се чинило да после свега оног што је он у Београду чуо, то се једино и могло очекивати. У исто време, њега није требало ни мало да зачуди и то, што је сада, на четири месеца после његове посете у Београду, Србија тражила више него раније, и Битољ, и десну обалу Вардара: јер је тек у току та четири месеца постало потпуно јасно да ће Бугарска добити целу Тракију, и тек је у томе размаку времена судбина Једрена, са великим учешћем српске војске, дефинитивно решена у корист Бугара. Због тога, а тако исто и због других околности које су избиле на површину до тога времена, могли су се тек сада дефинитивно формулисати српски захтеви. Када је П. Н. Ми-

љуков путовао из Београда у Софију, он је разумевао захтеве Срба и био је готов да се заложи, колико може, у Софији за испуњење, ма и једнога дела њиховог; али, пошто је пробавио неко време у Софији и Македонији, он је нагло променио своју тачку гледишта у негативном смислу према Србима. Он је, истина, и сада истицао необично јако значај савеза; он је упућивао савезнике на узајамна попуштања; он је и на повратном путу кроз Београд још говорио да је пут ка споразуму тежак и трновит, али није губио наду да ће савезници бити у стању да њиме прођу. Он је тиме хтео да створи код Срба у Београду, пред којима је то говорио, мишљење да је, заиста, узајамни компромис оно што представља основицу његових погледа. Али, у ствари, то је била само конвенционална варка. Чим је дошао у Петроград, г. Миљуков је рекао своју целу, немаскирану мисао: у српско-бугарском спору само су Срби криви, они морају извршити уговор без икаквих измена; само они морају попуштати. Нова позиција г. Миљукова после повратка са Балкана показује једино да се његов видик, проширивши се на тренутак у Београду, у Бугарској наново сузио и стегао у границе интереса једне бугарске политичке партије која је, можда, и веома популарна у Бугарској, али која тешко да води рачуна о интересима балканског савеза. Да ли је могуће да то г. Миљуков није видео и није осетио разговарајући у Софији са њеним представницима и проповедајући у Београду бугарску лојалност! Или су сви његови разговори у Београду били нарочито удешени ради тога, да се боље сазнају мисли српских политичара, да би се, после заједничког разматрања у Софији са меродавним личностима и бугарским политичарима српских погледа, склопио план, како да се на њих што боље и што сигурније реагира. Целокупни доцнији рад Миљукова и у „Рѣчи“, и на јавним зборовима необично јако говори у корист таквога схватања његова бављења на Балкану.

Разматрајући српске аргументе, г. Миљуков их дели у две групе. У једну која представља врло раздражено

национално расположење српскога друштва и другу, званичну која се држи уговора и која тражи ослонца у разлозима војно-техничке природе. Погледе прве групе он је нашао у мојој књизи „Срби и Бугари у балканском савезу“, а погледе друге групе он налази у чланцима бившег министра г. Генчића.

Критика мојих погледа код Миљукова врло је чудноватог карактера. Она је основана на једном неспоразуму. Г. Миљуков сматра однекуд да ја мислим да су Бугари преварили Србе уговором, и да Срби нису знали, каквих ће размера бити рат. У ствари, ја то нигде не износим као поглед „српске средине“. Ја сматрам да сам доказао да је оно што је извршено у рату са Турцима, и по циљу, и по средствима, и по резултатима, нешто сасвим друго него оно што је предвиђао уговор. То није моје објашњење, то није ничија претпоставка, већ је то — несумњив факат. Г. Миљуков, нехотећи признати тај факат, свима се силама труди да докаже да је било баш оно што је по уговору требало да буде; али он, на жалост, не наводи за то ни један доказ, јер све оно што он наводи не даје му никакво право, да савезничком рату одузима онај карактер који је он, по моме мишљењу, имао. Зато и његова одбрана Срба, да су Срби били толико исто далековиди колико и Бугари, не показује баш особиту великодушност, јер се њоме може врло лако да докаже српско вероломство. Али, на срећу, Србима та одбрана није потребна, јер нико од њих није доказивао да их је ма ко и ма у чему преварио.

Што се тиче аргумената проф. Цвијића о којима је говорено и мојих аргумената о српско-македонском дијалекту, — њих сматра П. Н. Миљуков за задоцнеле, да су уведени у спор доцније него остали, и зато о њима не говори. По себи се разуме да то нису никакви разлози, јер се и сам спор јавио тек онда када се могло знати које ће земље остати савезницима; на тај начин, и образложавање, с научне тачке гледишта, српских по-

гледа не може се сматрати да је задоцнело, ако се појавило у време тога спора.

Аргументиција П. Н. Миљукова и у осталим деловима његових чланака таква је иста. Познато је да Бугари не пристају на ревизију уговора. Он то потпуно одобрава. Када Срби доказују да Бугари нису испунили одредбе уговора, г. Миљуков тврди да је рат био заједничка ствар, тако да је требало послати војску тамо где је устребала. Када Срби тврде да су они због тога што Бугари нису послали у Македонију 100.000 војника морали удвојити своју снагу, г. Миљуков такође, остајући и даље на неправној тачци гледишта, вели да је ради победа над непријатељем, које су и представљале главно чему се тежило, и требало послати што је могуће већу војску. Али када и сами Срби признају да је савезнички рат био општа ствар, са општим циљевима, и да је због тога било потребно унети много већа средства у рат него што се претпостављало, онда г. Миљуков, бојећи се даљега закључка, да и резултати општих победа, опште ствари — морају бити општи, прелази одмах на земљиште уговора и вели: да је у њему о границама све предвиђено.

Када Срби тврде да Бугари без српске помоћи не би могли заузети Једрене, г. Миљуков и ту преноси кривицу на општу ствар и т. д., ма да је и њему било познато, као и свима осталим, да је продужење опсаде те вароши после примирја и заузимање на јуриш Једрена било једино у интересу заузећа те вароши за Бугаре и добивања за њих боље границе према Турцима. Али г. Миљуков воли више да не зна оно што зна цео свет, него да призна да су ту Срби само Бугарима помогли ради циљева који у уговору нису предвиђени. И кад г. Миљуков и то сматра за општу ствар, за неопходну савезничку победу, онда је јасно да је он, по цену отворене супротности стварним фактима, хтео да учини што више услуга бугарској ствари. Тргнувши се у последњем тренутку, да би ипак оправдао Бугаре, он вели, имајући на

уму лаковерне читаоце и желећи да се, са познатих његових односа према Бугарима, њему на реч верује, да је слање српске помоћи под Једрене извршено не само према духу но и дословним речима уговора. Да у уговору ни спомена нема о заузимању Једрена за Бугаре, и да заузеће те вароши за савезнике, сем Бугара, не представља неопходности, — то би г. Миљуков рекао само онда када би се ствар тицала Срба, а не Бугара! Квалификацију овакве радње Миљуковљеве, у колико он није просто преварен од Бугара, ми остављамо читаоцима. Али и извињавање бугарском преваром не може послужити као довољна одбрана чистоте намера једнога човека који Бугаре добро познаје и који је био од њих много пута преварен.

Срби истичу несумњив факат, да су потиснути од мора, да савезници нису могли одбранити део „неоспорне“ српске територије, међутим су они заједнички одбранили део „неоспорне“ бугарске територије у Тракији. Ту и г. Миљуков није могао не опазити извесну неједнакост на штету Срба, а у корист Бугара. Али он се теши неједнакошћу положаја у којем су били савезници. „Ко је крив, што је у том правцу Русија давала много више слободе кретања Бугарима на Истоку него Аустрија (Србима) на западу?“ Али није у томе ствар! Ствар је у томе што је Србија у овом случају Бугарској заиста помогла, а то није учинила или није могла учинити Бугарска у оно време када је то било потребно Србији. То је факат. То је епизода из садашњега рата о којој је не само потребно него и неопходно водити рачуна при подели територије. Јер је она саставни део рата. Одговорити на то платонским саучешћем тако је исто немогућно, као што је немогућно не признати да су Срби учествовали у освојењу Тракије. Што се тиче примедбе, да Бугари нису тражили да их Срби помогну у питању о Силистрији и Родосту, као што то чине Срби у питању о Албанији, то се може и само споменути са жељом, да се допусти оправданост софистичког начина мишљења о томе уопште,

јер српска помоћ у Тракији није претпоставка, хипотеза, него несумњив, реални факат. Затим, сем свега тога, зар се може, ма у ком правцу, губљење Албаније поредити с губљењем Силистрије и Родоста. То се не може објаснити разликом народних темперамената, као што би хтео г. Миљуков, него разликом у самој ствари коју браћа Бугари добро осећају, али неће да признају.

Г. Миљуков на крају чланка помиње и животне интересе Србије. Али одмах додаје да они „правнога" значаја немају, и да зато, наравно, ма какви они били, они не могу решавати питање о подели Македоније. После свега горњега то се једино и могло очекивати од П. Н. Миљукова. Зато је и сасвим безначајно, на који ће он начин покушати да докаже: да му се чини да су ти животни интереси, и поред тога што они правног значаја немају, такође спорни.

На основу свега реченога јасно је да за г. Миљукова нема ниједнога разлога који би, ма и најмање, говорио у корист Срба. Још више: изгледа да таких разлога код њега у корист Срба не може бити. Он и разматра српске аргументе не ради тога, да би заиста дао јавноме мишљењу могућност, да разуме српско-бугарску распру, него са намером, да уведе јавно мишљење у своју идеологију.

Али је пут којим он води друштво тежак. Да би човек ишао за њим, потребно је да се одрече своје критике, свога слободнога мишљења. Потребно је да уђе у такве компромисе са самим собом, да ће онај који није навикао на таква „јунаштва" тешко то моћи издржати.

За то је потребно сматрати науку за извештачену, када говори у корист Срба, а за праву само онда када говори у корист Бугара. Треба сматрати да је све оно што су Срби урадили преко уговора урађено — за општу ствар; али резултати опште ствари — општим се несмеју назвати. Када уговор говори против Бугара, тада на њега не треба обраћати пажњу, већ сматрати као главно победе које је требало добити за општу ствар,

— а када уговор говори против Срба, тада треба без обзира на све друго тражити апсолутно вршење његових одредаба. Када Србија жели да задржи за себе западну Македонију ради задовољења животних интереса свога народа — то значи да она тражи хегемонију на Балкану, ма била она и тада два пут мања но Бугарска; а када Бугарска жели да заузме земље које су, заиста, освојене хиљадама жртава најбољих синова српскога народа и узима три и по пута већи део него Србија — она и онда не тражи хегемонију! Када се истичу животни интереси српски, они се правно не могу оправдати, а када правни разлози говоре против Бугара — они не могу издржати критику пред политичким разлозима и т. д.

Једном речју, све што сам рекао о аргументацији г. Миљукова показује да се она код њега јавља као резултат тежње и жеље његове, да ради победе најшовинистичкијих захтева бугарских „патриота“ принесе на жртву и правичност, и хуманост, и најелементарнији смисао балканског савезничког рата. Да ће руско друштво тешко бити способно на тако „самоодрицање“, у то сам имао прилике, на срећу, да се уверим за време свога бављења у Петрограду. И покушај П. Н. Миљукова за мене лично показује, на тај начин, само оно на шта је све способан сâм писац „Српских аргумената“.

СРБИ И БУГАРИ

У МЕЂУСОБНОМ РАТУ

I.

Сви напори били су узалудни! Привидни мир поремећен је онда када је Бугарима то било најзгодније. Довели су војску, извршили су концентрацију и изненада, са необичном силином, напали су српске предстраже и положаје. Нечувеним свирепством према српским рањеницима и заробљеницима хтели су да унесу у српске редове панику. Али су место ње у њима посејали само мржњу и презирање. И тако се отпочела страховита, натчовечанска борба. Злочиначки поступак Бугара удвајао је снагу Срба, и они су над савезницима-издајницима носили победу за победом.

Тако се завршио балкански савез коме је требала да буде досуђена друга судбина. Али сви познаваоци прилика на Балкану од почетка су стрепели од оваквога краја српско-бугарскога савеза. Јер све што се дешавало у току савезничког рата, све што се могло опазити код Бугара — јасно је показивало да они нису ушли у балкански савез са потребном лојалношћу и да су једино гледали да помоћу савеза сврше своје посебне послове. Срби и Грци били су им само потребно зло; за њих Бугари и пред туђином никад нису имале лепе и пријатељске речи.

Такви су били све време Бугари. Вешто створеном рекламом и систематски ширеном они су истицали само своје заслуге за победу над Турцима. Од својих битака покушали су да начине услужним перима скупо плаћених новинара догађаје светскога значаја, а од не мање те-

шких борби својих савезника — само чарке које не вреди ни помињати. Иако су Срби, несумњиво, њима знатно помогли при опсади и освојењу Једрена, они су гледали да смање ту помоћ, да дискредитују српско учешће и озбиљно су тврдили (чак у полузваничним органима своје владе) да Срби код Куманова имају за победу да захвале некој бугарској колони која ту, наравно, није ни постојала. Услужна страна штампа, која је разносила њихову славу на рачун осталих савезника и која је говорила, заједно са бугарским званичним извештајима, о великим бугарским биткама и тамо где никаквих битака није било (Лозенград), одушевљено је пљескала бугарским измишљотинама, не би ли им тако дала ауторитативност стварних факата и не би ли тако смањила прави значај српских напора и српских успеха.

Бугари су сматрали да је балкански савез само дотле оправдан докле је њима потребан. То су њихови званични представници (Др. Данев) јавно говорили. Они се нису устручавали да продуже непријатељства са Турцима, не водећи нимало рачуна о савезницима, када им Турци нису хтели дати Једрене, и били су готови да закључе сами мир са Турцима онда када је њима то било згодно, без обзира, да ли на то пристају савезници или не пристају. То своје држање у савезу они нису сматрали да је потребно ичим маскирати.

Бугари су сматрали да савезници морају само њима помагати, да се морају вршити само оне уговорне обавезе које су према њима обавезивале савезнике; зато су они мислили да не морају послати 100.000 људи на вардарско бојиште, на што су се обавезали уговором, и да не морају помагати Србима да изађу на Јадранско Море.

Када се завршила оружана акција савезника, када је мир био закључен, савезници су затражили да се прегледају различни моменти и резултати рата према којима би се одредила територија сваког од њих. Бугарска, доследна своме дотадашњем раду у савезу, није хтела то да чује. Бојећи се да се у току дискусије не утврди да

на основу чињеница самога рата српско-бугарски уговор није компетентан више у одређивању граница међу Србима и Бугарима, Бугарска није хтела ни о чем да се разговара. Она је тражила само уговорну границу, без обзира на то, да ли је она, са своје стране, испунила уговор или није. Чак и српску помоћ код Једрена није сматрала као факат о којем треба водити рачуна при подели земље. Она је само заповедала, тражила. Од Грка је тражила Солун и југозападну Македонију, а од Срба је тражила западну Македонију; чак је стављала под питање, да ли Србија треба да добије и Скопље, и источну Стару Србију. И тако се нису могли отпочети никакви озбиљнији разговори. Бугарска је поделила савезнике на оне који заповедају и оне који слушају. Равноправности у савезу није допуштала: тражила је да Срби, Грци и Црногорци отворено признају, без борбе и икаквих стварних разлога, својим уступцима њој, да су побеђени.

Бугарска није тајила да ће ратом добити оно што јој остали савезници нису давали миром. Она је почела уливати страх свима који су њене претње слушали. И Русија, која није желела да међу савезницима дође до оружаног разрачунавања, покушала је да посредује. Она је савезницима понудила високу арбитражу свога цара. Али и њу су Бугари примили само под условом, да њихова воља буде испуњена до краја. Тражили су да се бугарска војска пусти већ сада у оне крајеве за које је тек требала царева арбитража да реши, хоће ли њима припасти или неће.

У истом тренутку када су били пристали на цареву арбитражу они су извршили мучки препад на Србе; пристанак на арбитражу требао је да послужи као доказ бугарске мирољубивости, ако препад не успе; а ако препад успе, и арбитража је постајала излишна. Тај метод одговара потпуно бугарској идеологији и свему што су до данас предузимали према савезницима. Само онај ко нарочито затвара очи пред истином — могао би се у томе преварити.

Из овога се види да је бугарски препад на Србе и Грке одавно смишљан; то се види и по целокупном раду Бугара до препада. Зашто је било потребно толико увећавати значај Бугарске на рачун других савезника, ако не тога ради, да се њој одреди нарочито место у савезу и да јој се доцније признају нарочита права при подели? Бугарска се трудила својом војском да заузме што већи део Тракије, остављајући саме савезнике да заузимају Македонију. Да ли је то могуће друкчије објаснити, него тиме што јој нико није могао спорити право на Тракију, а због Македоније надала се да ће се разрачунати са савезницима. Чиме се може објаснити неслање помоћи Србима у Македонију и нештићење њихова изласка на море, ако не тиме, што су Бугари мислили да им није у рачуну да и Србија из овога рата изађе стварно оснажена и што су гајили наду, да ће, можда, бити тучена сама од Турака. Жељу, да се прво „погоди" са Србијом, па онда, опет насамо, са Грцима, свакако нису диктовали пријатељски осећаји савезнице, него чисто војни рачун непријатеља.

Бугарска неискреност, нелојалност за сада апсолутно непозната у односима међу савезним државама — то је оно што се провлачи као црвени кончић кроз цео рад Бугара за време првога балканскога рата и што се тако лепо огледа у издајничком препаду бугарском.

Узалуд се Бугари сада труде да представе свој препад као дело једног генерала или резултат рада владе Д-р Данева. То је само накнадно оправдање тога са свих страна осуђенога поступка. Међутим у духу Д-р Данева и генерала Савова сви су Бугари подједнако осећали. Од тога нису чинили изузетак ни њихови најтрезвенији људи. „Уговор или рат", — тако се орило у Бугарској од уста прослављеног песника до последњег бугарског политикана. То је искључивало сваки разговор са Бугарима. Њихов је генералисимус извршио само оно што су сви желели.

Треба узети само неколико бројева бугарских дневних листова пре дрскога препада, па ће се видети да су се

Бугари духовно са њим били већ потпуно измирили. Али по тим се новинама може разумети такође и то, зашто је морало доћи до овога слома у Бугарској. Јер њихово друштво, отровано надрикултурним радом у току од 20 година, храњено лажним бајкама о својој величини, не делећи тачно добро од зла, оно је, као сваки скоројевић, испунило своју душу само собом и никога више није хтело знати. Оно није било кадро видети шта се око њега збива. Ово што се данас извршило са Бугарском није слом њене војне спреме или војнога плана, то је слом целога друштва, вођеног погрешним и лажним путевима.

II.

Мала бугарска држава, са народом још некултурним и необразованим, после уједињења са Ист. Румелијом и за њу срећнога рата са Србијом, добила је жељу за превлашћу на Балкану. Нови владар њен, место рада на правој култури и уздизању народном, пооштравао је необично својим неограниченим амбицијама негативне стране свога новог народа. Не треба скривати да су постигнути и извесни резултати у материјалној култури; створена је железничка мрежа, подигнуте су различне установе, сазидана је нова престоница, лепа и чиста; али је, на жалост, све то подигнуто прекомерним задуживањем народа. И ту, као и свугде друге, главно је било, не да се уздигне економски и културно сам народ, него да се наткрили, ма каквим средствима, оно што је било у Србији.

Цео рад бугарске нове државе био је у томе, да Србију стави иза себе, да Бугарску представи као најјачу и најкултурнију земљу на Балкану. Новинарска и књижевна критика била је нарочито ангажована да стално подвлачи културну и војну надмоћност Бугара над Србима. У целоме свету Бугари су у томе послу нашли искрених помоћника.

Аустриска штампа и аустро-угарска влада већ одавно нису расположене према српском народу. Које због тога

а које и вештим маневрисањем Бугарска је брзо задобила политичке симпатије Аустро-Угарске, а за њима нису изостале ни новинарске. Србији је стављана насупрот Бугарска као земља трезвених, радних и културних људи. Сама Бугарска, по тврђењу добрих познавалаца ствари, удешеним и измишљеним статистикама, пружала је и сувише доказа о тачности њихових тврђења. Она су чак изгледала скромна према стварности.

Руска штампа искрено је поздрављала успех младога словенског народа Русија је била готова свему да верује, јер је само добро желела земљи коју је својом крвљу ослободила. Она јој је чак и тешке увреде великодушно праштала и била је увек спремна да је у свему помогне.

Остали свет само се чудио овоме новоме Фениксу и почео је да верује старој бајци. Јер ако је аустриско изношење о Србима и могло бити подозриво, слагање руске и аустро-угарске штампе о Бугарској — искључивало је свако сумњу.

Бајка спремана за остали свет о величини и култури Бугарске, разрађена одушевљеним туђим перима за велике награде, враћала се у Бугарску искићена и улепшана. Наивни народ, као јунаци из познатих басана, који није знао за унутрашње ништавило овог срачунатог обмањивања, почео је веровати да је он Богом и целим светом изабран, да изврши на Балкану велика дела. Болесна амбиција, која се зацарила на врховима државне управе у Бугарској, добила је тако своју основицу. Није се питало, да ли је та основица здрава; није се водило рачуна, да ли су велике тежње којима се одушевљавао бугарски народ истицале из његове стварне моћи; главно је било — створити послушно оруђе којим ће се моћи изводити сви планови који су се рађали у једној глави која је имала више фантазије него што би било потребно једном целом народу. „Царство“ је било већ проглашено, требало га је сада пошто пото — створити.

И тако се створила она несразмера међу стварном величином народа и оним што је он желео. Из вештачки

створене рекламе — он је црпао представу о себи, а не на основу своје праве вредности. Суд о себи он није састављао на основу онога што је видео и чуо око себе, него на основу онога што су други говорили. По слабости човечанске природе, он је више волео да верује туђим похвалама него своме искуству. За то насиље које је вршено над његовом савешћу вештим обмањивањем и целога света, и њега самога о његовом културном преимућству — он је морао да плати горким искуством. Да није дошло до утврђивања његове праве вредности сада, дошло би мало доцније. Јер све што се радило у суседној нам словенској земљи — радило се према уображеним претпоставкама, а не стварним. А такав рад није могао бити дуговечан.

Мало је било правих познавалаца Бугарске. Било је људи који су при посматрању правога стања ствари налазили у Бугарској нешто сасвим друго него што се обично мислило. Они су тврдили да бугарска култура, права, унутрашња потпуно одговара своме узрасту, својој старости, и да је онај сјај о којем се толико говори само површан; они су тврдили да је тај сјај ту само за то, да заслепљује очи некултурног света и да га води оним путевима којима у том тренутку буду хтели они који и шире бајку о том сјају.

Слике прерано убијеног Алека Константинова, творца Баја Гање и многих других необично тачних портрета и скица из бугарског живота, јасно су показивале шта је данашња Бугарска. Политички потпуно бесправна земља, јер се управљање народом находило у рукаме људи, готових увек да стварају себи већину онако како је то са врхова заповеђивано; економски заостала, а финансиски у сталним зајмовима и лиферацијама, после којих су ницале скупоцене куће по Софији, али после којих је војска, као што се у овом рату видело, остајала ипак недовољно опремљена; морално у својим културнијим круговима раслабљена због сталних уступака државном моралу на које су пристајали или које су посматрали

њихови представници, — Бугарска није могла да изађе као победилац из ове кризе за коју је требала она моћ о којој је она по целоме свету трубила, а не она коју је она стварно имала!

За све унутрашње недаће, које су изазвале прекомерне амбиције полукултурне интелигенције, а које су се у земљи морале осећати, сви погледи народни били су стално упућивани на спољашње догађаје, на Македонију и Тракију. И политика, и наука, и национално васпитање вршило се у смислу не консолидовања унутрашњих прилика, не удубљавања нарави и примања праве културе, него спољашњег државног ширења. Двадесет и више година храни се народ претераним политичким амбицијама; стално му се доказује како је Македонија само Бугарска, иако се у исто време употребљавају вештачка средства, да се она побугари, и, најзад, свечано се објављује: да је Бугарска, и само она, позвана да загосподари на Балкану. Преко Србије се гази као преко преоране њиве, за Македонију и Тракију је било већ утврђено да морају припасти Бугарској, и већ су се и о Албанији ковали планови. Све је то завртело мозак народу бугарском и одвраћало целом свету очи од унутрашњих ствари у земљи; а мала група „изабране" интелигенције, са својим краљевским вођом, на смену је свршавала своје послове.

Тако се развила „психоза" о натчовечанској снази бугарској и вера у месијанизам бугарског народа. Та психичка болест пренела се са Бугара и на друге.

Први бугарски успеси у рату са Турцима, надувани услужном штампом и сопственим хвалисањем до невероватних размера, као да су потврђивали бајку о бугарском натчовеку; чак и они који су својим очима видели да у бугарској војсци не иде све како треба сматрали су то за пролазне грешке „малог великог народа." И поред све очигледности да стварност не одговара колосалним маштањима која су целом свету продавана као стварна факта — и руски посматрачи који су били на

бугарском бојишту и којима није недостајао добар посматрачки дар нису ипак могли да се отргну од опште психозе, толико је она била јака.

Срби као бугарски суседи који нису хтели на реч веровати сјајним причама о бугарскоме цину, него који су тражили да виде стварност и према њој оцене Бугаре — знали су њихову вредност. Они су покушавали да тој вредности даду и право место; али њима није нико веровао. У најблажем и најбољем случају њих су сматрали за заинтересоване.

Али Срби нису то чинили из ривалства или зависти. Срби су то чинили због тога што је вештачки створена репутација Бугара о њиховој духовној и државној надмоћности над Србима у Србији требала да покаже пут којим ће се кретати и њихова политичка моћ. Јер у очима и незаинтересованог света било је сасвим природно да Србија треба да заузме према Бугарској друго место, потчињен положај. Србија се од овога моралнога унижења, за које није било никаквих других разлога до светске рекламе Бугарске, потпомогнуте од целокупног државног организма те земље, бранила свима средствима. Али јој је то мало помагало. Јер на сваки покушај, да се ма у коме правцу истина утврди према Бугарима, Бугари су одговарали са десет покушаја, да се ипак одржи њихова обмана. Према њима као победиоцима, раније Срба а сада Турака, цео свет је био предусретљив, а дотадашње њихове обмане, примане свугде за праву истину, потврђивале су тачност нових бугарских изношења. И Срби су свугде остајали у незавидној улози нападача на прослављене хероје којима су хтели са ловоровог венца да скину по који листић. Тако је све било у идејном смислу спремљено да Бугари и из балканског савеза изађу не само као највећи и први победници Турака, са којима су највећи и главни посао свршили, него и као победници својих савезника који су требали само да буду украс на бугарским тријумфалним колима.

Убедљивост бугарских захтева није постојала ни-

мало већа за Србе и онда када су у бугарску корист почели писати и говорити, поред представника европске штампе, и Словени. Срби су само са болом у души морали констатовати да су на лажном и погрешном путу и они који су Србима искрено добра желели.

Заблуде ширене десетинама година и уверења стицана на најразличније начине ухватила су била тако дубоког корена, да су сви протести српски примани са сажаљењем, понегде и очајањем. Уверење, да Србија није свесна свога положаја, кад не прима бугарске захтеве, и да ће ускоро постати жртва преоцењивања своје снаге — продиктовало је словенским јавним радницима неколико оштрих и горких поука Србији и Србима које би, да их није диктовала добра воља и искрена љубав према Српству, за навек отуђиле Србе од њихових саветодаваца. Јер ако је необавештеност довољно оправдање нечијег незнања, она никада не може бити извина за позу саветодавца и учитеља. И требало је да дођу ови страховити догађаји на Балкану, па да се распрште на све стране бугарске лажи и обмане; требало је да дође до овог крвавог братоубилачког рата у којем Срби побеђују Бугаре, па да се и Словени освесте и да прогледају. Позно је сазнање било и сада, као и увек, на жалост, врло скупо.

III.

Када је готово цео културни свет, не искључујући и словенски, био већ готов, у интересу мира на Балкану и свете словенске солидарности и љубави међу браћом, да Србијине животне интересе до извесне мере жртвује Бугарима, Бугарској је и то било мало. Она је на све стране тражила савезнике да уништи, да смрви Србију. И тек кад нигде није нашла правога одзива, она се одлучила на мучки препад који је требао надмоћношћу у борби коју јој је он одмах у почетку рата са Србима и Грцима давао — да накнади савезништво које Бугарска није могла око себе против њих наћи.

Заиста, бугарска дипломатска акција која је претходила мучком нападу од 17 јуна није мање перфидна од самога препада. Да би бугарски цинизам, који је могао Србију стати самосталности, био што јаснији, треба напоменути да је Бугарска у истоме моменту када је тражила око Србије, почевши од Аустро-Угарске и завршујући Грчком, помоћнике са којима ће раскомадати Србију, пунила уши свима Словенима да ће Србија тотално пропасти, ако не остане са њом у савезу, јер неће бити кога да је брани од Аустрије, и чак од Арнаута! Бугарски су дипломати или политичари морати оперисати врло фантастичним подацима, када су могли уверити и многе Русе, и Чехе да ти Арнаути, који се сада боре у српским редовима против Бугара, могу бити опасни по поредак у Србији! Колико треба претпоставити непознавања стања ствари, па лаковерно примити бугарске разлоге, да се Бугари у интересу саме Србије морају граничити Албанијом!

Бугари се нису стидели да у интересу својих намера према Србији ангажују Аустро-Угарску. Ако им суседна монархија није могла обећати оружану помоћ, то је само зато што је чувала свој углед у Европи и што се бојала европских компликација; али и она је морала мало поцрвенети од стида, када је чула захтев Бугарске. Јер, заиста, већу нелојалност, тешко је било и код Бугара претпоставити. Аустро-Угарска јој је свакако морала обећати дипломатску помоћ у врло широким границама. Када би се то са званичне стране и најодлучније демантовало, писање бечке штампе која се инспирише у званичним бечким круговима сведочило би о томе и сувише јасно.

Бугари су у својим јавним гласилима објашњавали своме народу да у њему не тече словенска крв. Они су тиме одбијали сваку сарадњу са Србима на основу словенске заједнице и спремали су Словене на непоштедност према Србима, ако до окршаја дође. Њима је сметало Словенство сада, пошто су од њега све добили што им је требало: помоћу Руса своје ослобођење од Турака,

а помоћу Срба — Тракију. И затим су продужили дипломатску акцију на тој антисловенској основици.

Понудили су Румунији савез против Србије, тражећи од ње оружану помоћ против Срба и нудећи јој, поред једног дела Бугарске, и српски крајински округ. Били су одбијени. Њихова безочна грамжљивост за превлашћу на Балкану открила је Румунији све ружне стране политике ове земље и уверила је, колико је опасна и најмања превласт на Балкану овог народа који је изгубио сваку моралну равнотежу. Као трговац са рђавим еспапом пошли су Бугари даље да нуде свој савез и своје пријатељство. Са неколико фраза, које никад не недостају врховној управи Бугарске, напоменуто је Турској да у жилама Бугара тече татарска крв која етнички спаја Бугаре и Турке, а да је језик само спољашње, формално обележје; зато је савез против Срба и Грка представљен као заједничко национално дело оба народа, Бугара и Турака, и тражено је да Турци против Срба и Грка даду 100.000 војника, а зато ће добити грчко острвље! Али Турци нису могли заборавити злочине Бугара и прежалити своју другу престоницу, Једрене и одгурнули су од себе ову сумњиву понуду за скупе жртве. Најзад су се Бугари обрнули Грцима. Од њих су хтели по цену малих уступака да купе бар неутралност у рату са Србима. Али понуда је била мршава, тако да су Грци претпостављали да у рату изгубе оно што им је Бугарска желела да одузме миром и пријатељством својим.

Србија је посматрала ово нелојално понашање свога савезника и кидање последњих веза које су је са њим везивале. Србија до тога времена није хтела ступати ни у какве нове савезне везе, поштујући српско-бугарски уговор који је био предвиђен за дужи низ година. Кадајој је било апсолутно јасно да Бугарска својим дипломатским радом жели да је спута са свих страна непријатељским ланцем и у извесном тренутку само да затражи оно што хоће, она је са Грчком закључила савез да заједничким силама од нелојалног савезника б р а н е оно што су оне саме,

скупим жртвама, извојевале од Турака. Бугарска, чувши за то, похитала је да испуни све првобитне услове које јој је стављала Грчка; али је било доцкан. Не само моменат по времену, него и психолошки моменат био је изгубљен. Грчка, коју су за све време рата везивале симпатије за Србију, са задовољством је могла одговорити Бугарској да је њена убојна снага на оној страни на којој је у савезничком спору и правда, и поштење, и на којој су, сем тога, и све њене симпатије.

Бугарска је остала усамљена. „Колпортирањем“ свога пријатељства и савеза против Србије она није постигла свој циљ, већ потпуно обрнуту ствар: сви њени суседи имали су прилике да се увере да су све претпоставке које су они могли имати о бугарској тежњи за хегемонијом на Балкану и коју су они могли сматрати за утопију — потпуна стварност, и да се Бугарска, не бирајући средства, газећи и најосновије принципе међународног морала, окренула прво против онога који јој је у том тренутку изгледао иајопаснији, на Србију, без обзира на то, што је баш Србија била она сила која јој је највише помогла да победи Турке.

Жеља Бугарске за хегемонијом постала је утврђен факат. Та жеља била је опасна не само за Србију, која је требала да падне као прва њена жртва, него и за остале суседне земље које би Бугарска штедела само дотле докле би јој то требало. И чим је букнуо, мучким бугарским препадом на Србе и Грке, други балкански рат, пред свима балканским државама појавила се у пуном расту свом бугарска жеља за хегемонијом као довољан разлог, да се и оне умешају у рат Срба и Грка, с једне, а Бугара, с друге стране. Као одговор чула се са свих страна реч, која је и постала парола овога рата: р а в н о т е ж а н а Б а л к а н у.

Равнотежа на Балкану као средство против бугарске хегемоније — то је принцип по коме ће се и ликвидирати балкански рат. Тај принцип унапред гарантује да ниједна балканска сила неће бити толико ослабљена, да која

друга загосподари на Балкану, па то неће бити ни са Бугарском, иако би она то својим радом потпуно заслуживала. Што ће се доћи до остварења тога принципа по цену територије, Бугарској намењене, то је само због тога што Бугарска своје територијално увећање није умела да употреби на срећу и културни развитак свога народа него на упропашћивање других народа у своме суседству. Зато је сваки сувишак њене снаге према околним државама био опасан.

Тако су Бугари, који су желели да у савез ухвате све околне народе против Србије, нашли их на страни Србије, а против себе. Њих је својим радом све подједнако подигла Бугарска против себе, иако су могли бити различни специјални односи међу њима. Румунију, Србију и Грчку везују у заједницу општи интереси балканске равнотеже сила, а Турску, вероватно, жеља, да се тешким положајем Бугарске користи и поврати један део старих својих земаља, са Једреном које су Турци тако скупо дали. На тај начин, за Турску је поуздано да је према Бугарској не вежу никакви услови ни споразуми са осталим балканским народима. Напротив, акција Турске може пре пореметити односе равнотеже на Балкану за које се боре Румуни, Срби и Грци, и зато им њена акција не може бити симпатична. Али њено појављивање на бојишту Бугари су могли зауставити попуштањем према савезницима.

Овај рад Бугара који је довео до братоубилачког рата — велики је ударац за Словенство. Србија је све учинила да до њега не дође, чак је била готова да прими арбитражу рускога цара. Србија ће и сада својим захтевима и обуставом проливања крви чим то буде могућно показати, колико јој је стало да се дође до мира. Али из њега ће Словенство моћи поцрпсти горку лекцију: да ни од кога више не прима лепе речи о словенској узајамности место дела и да своју идеологију не намеће ономе ко је нема или неће да има. Оно ће се, најзад, уверити да велике концепције љубави и братства и у

словенским народима треба саме да поникну, ако хоћемо да добију творачку снагу. Иначе ће оне бити само декорација којом ће се прикривати често врло лукаве и опасне намере.

IV.

До овога другог балканског рата могла је сваком Словенину остати једна илузија: да политиком државном управљају у Бугарској одрођени од Словенства људи, са несигурним моралом и полутанском културом, тако типичном за Бугарску; да њиховом војском управљају војници којима су победе над Турцима завртеле мозак, а они се избезумили; али да је бугарски народ — чист и словенски. Како очајање мора обузети човека, када види да се и ту горко преварио: да је народ бугарски потпуно достојан војске, која спрема мучке нападе и у исто се време братими са Србима, и дипломатије, која остајући у савезу са Србима спрема против њих издајничке договоре са њеним непријатељима!

Оно што је бугарски народ учинио — то је најгоре што је иједан Словенин доживети могао. У рату нема опроштаја — то је познато. Рат је суров и свиреп и сам по себи. Али оно што су Бугари учинили то је крволоштво помахниталих и побеснелих. У томе нема ни трунке јунаштва. Бугари су се трудили да посеју уништење, обесно задовољење освете тамо где су сви уговори међу културним земљама — то најстроже забрањивали. Међу рањеницима, паничним становништвом, нејаком децом и остарелим старицама и старцима — Бугари су ширили најстраховитије грозоте људи који немају светиње и који се само утркују у једном: на какве ће муке да метну обешчашћено и опљачкано становништво. И тамо где су заузимали нове крајеве и тамо где су напуштали већ заузете — Бугари су свугде ширили дух уништења. Од појаве Хуна страховитијег непријатеља у уништавању и сатирању народног блага зацело није било.

У осталом културном свету о људима, печеним на

ражњевима, говори се само у бајкама. Бугари су хтели да оживе успомене, давно заборављене, и остварили су то на браћи која су јој помогла да узму Једрене. Пошто су отерали мушко становништво из села, сатеривали су све женско становништво, без разлике узраста, у школске зграде, и ту су, у пркос цивилизацији, Словенству и свему хуманоме, сви заједно, и официри и војници, проводили блудне оргије, докле их српска војска није одатле истерала.

Српске рањенике, војнике и официре, убијали су нештедимице, вршећи над њима зверства којима су по цинизму једнака само она која су вршили Арнаути, а по разноликости — нема им једнаких. Када су заситили крвожедност, којој данас нема сличне у свету, они су почели трговати својом крволочношћу, опраштајући живот онима који су имали довољно откупа, а стављајући на страховите муке и убијајући оне који новаца нису имали. И најстрашније и најбезумније је што су прве, тешко рањене и преболне, остављали нарочито да присуствују мучењима и убијањима других, не би ли им тако душу убили, када су им већ тело оставили!

Најбестиднији пљачкашки нагони који им нису давали ништа да оставе што су могли понети, удружени са животињским инстинктом побеснеле звери да упропасти све што јој под ноге дође, учинили су да су од вароши и села куда су они прошли остали пустош и крвави трагови.

Никада народ није открио своју прљаву душу — као сада бугарски, предвођен најбољим синовима својим. Никада народ у својој несрећи није тако ниско пао као у овоме рату бугарски. Јер ако се и побеђеноме и несрећноме народу може све опростити, никад му се неће моћи опростити овај недостатак и најблеђих човечанских особина који се у пуном облику јавио у бугарској војсци. Ово је највећи пораз који се може десити једном народу: да падне испод оне границе која дели људе од оних који се тим именом не могу назвати!

После свега оног што смо ових дана доживели не бисмо рекли да су претеране ове речи бугарског песника Вазова:

„О мој народе! Твојој души хероизам милосрђа није познат;
Свирепост — то је својствен елеменат бугарској природи!
Ми је сисамо са затрованим млеком наших матера робиња.
Свирепост није само карактеристична црта људи из народа
И понижених, већ и најобразованијих и најкултивисанијих људи.
Не усуђујем се да црпем примере из живота,
Јер ми успомена на њих тера црвенило у лице."[1]

И мени је тешко да наводим даље примере бугарског свирепства, и стид ме је што су се они до данас називали Словенима. Стид ме је не за њих, него за Словене.

И никад до данашњег дана није било тако много истине у речима бугарске интелигенције, да у њима нема словенске крви. Јер, ако је и било некада, она је примила све особине дивљачке, иако је остао у устима њених носилаца словенски језик Али боље би било, чини ми се, и за Балканско Полуострво, и за човечанство, да се у њима задржала словенска крв, ма им остао и татарски језик!

И тако Бугари, који су у овоме рату показали дивљаштво које зна само за најегоистичније циљеве, не могу ни осећати, ни мислити онако како то захтевају интереси веће заједнице каква је словенска. Само култура, права и из основа измењена, не вашарска каква је код њих до сада била, може им надокнадити оно чега они данас у својој крви немају. И тада ће тек они можда разумети да има једне заједнице и преко њихове границе која им је бар по језику сродна и која им добра жели, и престаће да се хвале да у њиховим жилама тече татарска крв.

V.

Страхоте које су починили Бугари према Србима тако су велике, да ће се одње морати згрозити и сами управљачи дивље краљевине. Из рђаво прикривеног стра-

[1] „Правда," бр. 190, од 13. јула 1913. год. По збиркама Вазовљевих песама које је писац имао при руци — није могао проверити тачност горњег превода.

ховања, да цео свет не избрише бугарски народ из редова народа који имају право на постојање, бугарска је влада све учинила да забашури праву слику злочина своје војске. Она је истим средствима и истим путевима по којима је слала ненадмашну рекламу о себи по Европи почела да труби свету своје лажи о томе, како ју је прва напала српска војска, како су Срби сами вршили злочине над својим рањеницима и како су различна насиља чинили и над бугарским становништвом. Она зна да њени злочини неће бити због тога мањи, али њој је главно да унесе пометњу, да се подједнако, бар на хартији, говори о српским злочинима, грчким и бугарским.

Али то јој неће помоћи. Данас већ цео свет зна, ко је изазвао овај братоубилачки рат, и неће проћи дуго времена и цео ће свет имати прилике, да се увери из анкете објективних странаца да је истина о бугарским злочинима била искључиво на српској и грчкој страни. А свако ко сам буде хтео да се увери о фаталној тачности горе наведеног, може то учинити, дошавши на место страшних злочина: порушене вароши, сагорела поља, разривена огњишта и сатрвено имање толиких хиљада људи сведочиће још дуго о страшној истини и о непоштеној намери софиских политичара, да скупо плаћеним демантима и измишљеним вестима ослабе ефекте стварности. Само се зликовачким могу назвати поступци државних управљача једне земље који, бојећи се одговорности за дела свога народа и своје војске, дрско поричу оно што је она урадила. Одрицањем стварних факата и некажњавањем страшних разбојништава своје војске — софиска влада објављује да је сама саучесник у њеном раду и да је њена војска радила само по заповести из Софије.

Европска штампа која води рачуна о своме образу и која не сме да вара јавно мишљење своје земље већ је изговорила страшну пресуду над бугарском војском. Не само Пиер Лоти, који је и раније жигосао злочине против Турака, само који **није умео** разликовати Бу-

гаре од осталих савезника, него и други књижевници француски, са Анатолом Франсом на челу, који су добро о стварима обавештени, подигли су свој глас против бугарске мрље која се наноси целоме човечанству. И енглеска штампа, а и део немачке трезвене и поштене штампе — није изостао. Само део аустриске штампе, плаћене и превртљиве, који од политичких питања свога министарства не уме да одвоји питање свога достојанства, пуни и даље своје ступце софиским лажима и труди се да унесе пометњу, пренемажући се над страхотама II-ог балканског рата. Својим блиским географским растојањем од бојишта и места бугарских ужаса она се не користи за то, да би их што боље осветлила и утврдила, него само за то, да обмане свет који мисли да она тако ради. Не одобравајући ниједан успех српски, она чак није могла признати да су се Срби човечно држали онда када су Бугари били испод дивљака.

Али то нас више и не боли. Аустро-Угарска је штампа толико кудила све што је српско, толико убијала репутацију Срба свугде у свету, да су и ови њени ударци сасвим разумљиви. Када јој из Софије не би слали лажи министри и војсковође, она би их сама измишљала. Уосталом, узајамност и блиске везе софиске владе и штампе и аустро-угарске владе и штампе прате балкански рат од почетка.

Оно што Србе у овим тешким тренутцима нарочито боли — то је писање једног дела руске штампе. Има већ неколико месеци како се један део руске штампе одсудно решио да пише за Бугаре, а против Срба. Његови представници тако су заборавили своје дужности и према Словенству, и према Русији — да су у својој бесомучној мржњи према Србима и нетачном представљању ствари претицали и аустриске журналисте. Ја верујем да се то делимице може објаснити и тиме што су у њиховим редакцијама седели Бугари и што су им Бугари слали извешћа са бојишта. Али то објашњење није довољно.

Многи руски листови свесно су примили бугарску идеологију. У њиховој злоби према Србији није остајало ничег ни руског, ни словенског. Ти су листови први почели претити Србији Аустријом и показивати прстом на Санџак. И сада се ти листови утркују са бечком штампом у изношењу лажних и измишљених вести о Србији. А о страховитим злочинима које је починила бугарска војска и срамноме препаду на Србе, који није већ ни за кога тајна, они или ћуте или се и то старају да објасне српском кривицом.

Та руска штампа нека добро упамти да је она својим досадашњим радом, повлађујући мегаломанским прохтевима Бугара и ширећи лажну бајку о бугарској величини и њеном позиву, да загосподари на Балкану, њен сукривац у овоме рату. Јер је на основу њеног писања Бугарска могла имати поуздано уверење, да ће се пред њом лако оправдати за све своје поступке. Та је штампа хтела да буде од Бугара варана.

Ми не можемо улазити у побуде овог дела руске штампе; ми не можемо испитивати, да ли је она све то чинила из користољубља, старих или нових веза, бугарских обмана или рђавих обавештења, или свега тога заједно. Ми само знамо да је она морала и могла бити добро обавештена. Овога месеца одигравали су се тако судбоносни догађаји на Балкану за цело Словенство, да је руска штампа била дужна да има на српско-бугарском земљишту своје најбоље, најауторитативније људе, који неће истину извртати. Она то није учинила, јер није хтела да зна за истину.

Њој су прече доктринарске приче полуизлапелих надриполитичара и надривојника него њен морални престиж у Словенству. Место високо да држи истину и правду међу словенском браћом и да само према том високом мерилу формира мишљење о праву сваког словенског народа, она је покушала да у своје партиске односе, у своје прљаве редакциске рачуне увуче Словенство, и да дражи и тутка један словенски народ против другога.

За овај братоубилачки рат и она носи много кривице, јер место да мири и да не гледа само своје моментане рачуне и онога чији се рачуни са њеним слажу, — она је бунила.

Русија је велика словенска земља са народом дубоке душе и племенитог срца. Руски је политички значај у свету врло велики, и он много значи за све словенске народе. Али руска штампа о којој сада говорим не треба да заборави да она не сме злоупотребљавати овом снагом Русијином, јер она јој није давала ауторитет међу Сло венима. Руска штампа треба да зна да је нарочит положај у Словенству она могла имати као словенска штампа само дотле докле је црпла своју снагу из правичне и велике душе руског народа. Тај је извор данас, на жалост, сасвим пресахнуо за добар део руске штампе. Место велике словенске савести — она је постала велика словенска интрига!

Али је велика душа остала и даље у руском народу. И руски народ разумеће ове моје речи које сам са искреним и дубоким огорчењем морао изрећи, баш у одбрану његову. Јер могло би се десити да неко помеша руско јавно мишљење и руски народ са овом недостојном руском штампом и да им тако нанесе велику и неправедну увреду.

Ни српска политика, ни српски народ није без погрешака и без недостатака. Српски ће народ саслушати врло пажљиво сваку оцену свога рада, па ма она како неповољна била. Али пре него што се њоме користи, он мора на основу ње добити уверење, да је она потекла из доброг познавања ствари и праве жеље, да му се помогне. Иначе он мора сматрати да је тенденциозно наперена против њега. И кад онај део руске штампе којему су и упућене ове речи буде ово добро разумео и прихватио, само ће тада он имати право на нашу пажњу. А дотле ћемо сматрати да је његов задатак: сејање раздора међу српским и руским народом

као што је до сада био — разпиривање неслоге међу Србима и Бугарима.

VI.

Срби ће из рата изаћи са неколико врло горких искустава: да су Бугари нелојалан сусед од којега се морају осигурати и да при својим нападима све сажижу, све уништавају. Од тих двају тешких искустава, која се не могу ни ублажити, ни уклонити телеграмима ма како високих, чак и краљевских особа, зависиће и мир који ће се склопити са Бугарима: стратегиска граница мора бити такве природе, да буду мучки препади као што је био онај од 17 јуна апсолутно онемогућени. Таква гаранција мора бити Србији дата и на новој граници, и на старој. Без тога се Срби не могу надати правоме миру од својих нелојалних суседа.

Поступци какве су Бугари чинили у овоме рату морају бити апсолутно онемогућени у будућности. Кад не може цела држава или њени управљачи да плаћају својим животом за зликовачка дѣла која почине њихови народи, онда је потребно да се нагоне на други начин да осете строгу казну. Неопходно је потребно да се одреди потпуна оштета за сва недела која су починили Бугари, почевши од паљевине жита до убистава рањених војника, и да се прво затражи она као услов за мир. Нека њене размере пређу и преко велике суме милиона, њу треба тражити до последње паре. Јер онда када представници бугарског народа осете известан број милиона ануитета годишње за ту оштету, тек ће се тада, ваљада, освестити да је задатак савремене државе, да се придржава међународних принципа и у рату, и у миру подједнако. Да је војска добивала стална упутства, како да се понаша према мирном становништву и према рањеницима у рату, и да је за прве преступе у том правцу строго кажњавана, било би немогућно оно што се десило Међутим у понашању бугарске војске према Србима и Грцима владала је потпуна солидарност међу војницима

и официрима. То потврђују и циничне забелешке које су бугарски официри оставили о себи.

Ако бугарска држава неће или не може да учини за то одговорним начелнике своје војске, Србија и Грчка морају учинити за то одговорном бугарску државу. Ако нигде другде — они ту могу апеловати на сарадњу и помоћ других европских држава које им се у томе морају одазвати. Јер неодазивање њихово у том случају било би једнако са одобравањем грозних поступака бугарске војске и непризнавањем оних међународних обавеза за које је апсолутно потребно, у интересу свих држава, да се строго од свих врше. Без тога би се могло мислити да је једино Бугарска изван свих међународних обавеза. Међутим да би цинизам бугарских војсковођа био потпуно јасан, напоменућу да Бугари знају да такве обавезе постоје, када се оне тичу Срба. Јер када су Бугари секли и убијали српске рањенике, уништавали санитетски материјал, убијали болничаре и лекаре, онда нису знали за Женевску конвенцију и заставу Црвенога Крста; а када су им Срби понудили њихове рањенике, које су они у хиљадама Србима остављали на бојноме пољу, да их Срби видају, они су Србима одговорили: да их остављају заштити Женевске конвенције!

Овај Србима и Грцима наметнути рат није још завршен, и зато се не може тачно рећи на које крајеве Срби полажу своје право: у крајњем резултату то ће зависити од самога рата. Али и по овоме што је довде урађено, може се ипак нешто с поузданошћу рећи.

Србија не жели уништење Бугарске. Она је примила рат због тога што су Бугари насрнули на њену земљу и што су покушали да омету извршење онога што су Србији налагали животни интереси. У досадашњим биткама водила се, у главноме, борба о Македонију. Бугари су ту побеђени и потиснути. Они су сами дали мачу да реши македонско питање. И на мачу су изгубили Македонију. То је једини позитивни резултат досадашњег ратовања, који одређује карактер српских захтева, ако

се сада дође до мира, а који ће се морати знатно изменити, ако се ратовање и даље продужи на земљишту старе Бугарске. На основу својих досадашњих жртава, по нашем мишљењу, Србија мора тражити Македонију до Струме. Према пређашњим захтевима Србије (обе обале Вардара) то је и сувише малена накнада за велике жртве које је Србија поднела у овоме рату, по жељи Бугара.

Србија ставља овакве услове, уз исправљање статегиске границе на целој прузи додира са Бугарима, само за то што хоће да покаже целом свету да не тежи за хегемонијом и да жели и на делу да докаже своју жељу за дефинитивним консолидовањем прилика на Балкану. Али ако јој Бугарска наметне нове жртве, Србија се не може задовољити својим досадашњим условима. И поред најбоље жеље, да Бугарска остане и даље не само способна за живот него и за успешни развитак, Србија, ако морадне изгубити нових жртава због тога што Бугарска жели свој оронули „престиж“ да спасава, онда накнада мора одговарати потпуно жртвама које Србија поднесе. И та ће накнада бити тамо где се буде водио, опет само по жељи Бугара, нови рат.

VII.

Србијини су захтеви и сувише умерени. То сви признају. Али та се умереност каткада погрешно схвата као слабост, место да се разуме као израз жеље Србијине, да тражи само оно што м о р а добити. Србија ће, и кад добије све што тражи, бити још знатно мања од Бугарске. И могло би се само ставити питање, да ли се Србија довољно побринула за своју будућност, када оставља и најмању несразмеру међу својом територијом и бугарском?

Место увиђавности и признања српски захтеви наилазе и у овој прилици, као уосталом и у свему другом, на неодобравање са извесне стране. Са аустро-угарске стране износе се против њих различне сплетке и на све

се начине покушава да се Србијин рад изнесе у лажној светлости. Само рад Аустро-Угарске противи се ономе што је пре неколико месеци она сама изјављивала. Све европске велике силе, а међу њима и Аустро-Угарска, оставиле су да савезници сами између себе поделе добивену територију од Турске. Савезници су требали мирним путем да реше питање о подели освојене територије. Али један је од савезника зажелео да се то питање реши ратом и мучки је напао остале савезнике. И то је Аустро-Угарска мирно посматрала, одобравајући тиме корак Бугара. Тек онда када су Срби и Грци почели побеђивати, Аустро-Угарска је изјавила да ће нову поделу земље на Балкану одобрити само онда, ако се њоме Србија сувише не оснажи. На жалост, изгледа да ће она моћи одобрити решење о подели.

Па ипак српском народу који живи у суседној монархији и у Краљевини не може бити пријатно то сазнање, да му Аустро-Угарска жели слабост. Он мора најгоре осудити све покушаје, да се са аустро-угарске стране, ма у коме правцу то било, утиче неповољно на српско-бугарски рат. Прво је дошло застрашивање заузећем Санџака, затим су дошли дипломатски кораци у Београду, и најзад су се појавиле претње, формулисане у — аутономији Македоније! То је, дакле, она помоћ коју је Аустро-Угарска обећала Бугарској за изневеравање српских интереса у Албанији!..

Аустро-Угарска је потражила Србима непријатеље и око себе. Нашла их је прво, ако нас досадашњи извештаји не варају, у Италији. Италији је она морала представити да је ојачана Србија — опасност за Албанију, и како Италија полаже право на један део Албаније, то је сплетка Аустро-Угарске за њу била убедљива. И Италија се и овог пута, без икаквог разлога, упрегла у аустро-бугарска кола да их из блата извуче. Она није осетила да су та кола у сувише великом глибу, и да јој мука може бити узалудна. Јер Румунија, по врло простим разлозима, није могла примити једностране савете

Италијине, да у овоме критичноме моменту изневери Србе и Грке и издајнички пријеђе Бугарима.

Нетражени од Аустрије јавили су се и непозвати помоћници за њену рђаво смишљену сплетку о аутономији Македоније, неки представници рускога друштва. Њихова необавештеност о стварима на Балкану и њихово непознавање политичких прилика тако је велико, да они нису свесни били ни у каквом се друштву находе. Они су мислили да раде само за Бугаре и само са Бугарима, када су изјављивали да треба дати Македонији аутономију, али су, у ствари, помагали само Аустро-Угарској.

Но срећа је једина, што је то што они желе — утопија. Јер судбина Македоније одавно је решена. Када се ни на који начин није могло доћи до аутономије Македоније, Бугарска и Србија поделиле су ту земљу на коју су обе подједнако полагале своје национално право. У ту поделу рат је унео извесне модификације које Бугари нису хтели признати. И Бугари су решили да даду задовољење своме гледишту крвавим ратом. Али победили су Срби, победило је њихово право и њихово гледиште. То су браћа Руси све добро знали. Али сада су се Бугари сетили аутономије наново, за коју нису хтели пре месец дана ни чути, и требало им је и у томе „помоћи“!

Да би парадокс био већи, Руси, који су пошли за дрскошћу бугарском, траже то у „правничком“ друштву. Али ја дубоко верујем да ту нису били „правници“, него само „адвокати“ бугарске „парничне стране“.

Само онај ко жели даљи раздор на Балкану, само онај ко хоће насилно да уништи мир пред којим се находе балкански народи и само онај ко у себи ни искре правичности нема — може још г о в о р и т и о аутономији Македоније. Када би Руси, који су за неколико болећивих речи петроградских лукавих Бугара, који се издају за Македонце, и Македонаца, који су сматрали да је најбоље да у време ослобођења своје земље буду далеко

од ње и да шире о онима који је ослобођавају гнусне лажи и потворе, знали, какво безумље предлажу, они би се згрозили над својом одлуком, која, наравно, никога не везује. И кад не би знали да аутономија Македоније значи пропаст Јужном Словенству — они би могли знати да је то за Словене кобна ствар, када су се око ње нашли заједно са — Аустро-Угарском.

Али ја сам уверен да велики део поштеног и правичног руског друштва мисли сасвим друкчије. По неки глас таквога друштва чуо се и у „Правничком удружењу“. Оно зна да је у овоме питању, сада и по други пут, правда на српској страни, а да је ово последњи покушај бугарски, да се развитак догађаја скрене са правога пута. Судбина Македоније је решена, и нико је више не може изменити.

И руска влада находи се, по свој прилици, на овоме једино правилном гледишту. Јер свако друго гледиште било би порицање стварности и историске неопходности. Сваки друкчији корак ишао би у област политичких авантура, ничим неоправданих. Апел рускога цара, упућен монарсима Србије и Бугарске, јасно је говорио да Русија не може бити на страни нападачевој, на страни онога ко покуша оружјем да реши спор. Када је Бугарска својим препадом дрско одбила цареву помоћ и показала да је се ни најмање не тиче царева претња, када је на српској страни, поред права, још и победа, онда не може бити сумње, надамо се, којим ће путем ићи руска дипломатија.

Француска и Немачка, признајући вредност стварним чињеницима, не желећи да уносе, као и Енглеска, у своју ранију одлуку о томе, да Балканци сами расправе своје ствари, ништа ново што би неким од Балканаца отежавало положај, а другим олакшавало — оставили су их да у Букурешту уреде своје послове.

Бугарска дипломатија, која ни од чега не преза и која се ничега не стиди, осетивши да ће Румунија бити од пресуднога значаја у Букурешту, покушава свима

средствима да омете правилно доношење одлуке. Она, налазећи се још непрестано у некој чудноватој самообмани, не осећа да је она данас дипломатија побеђеног народа. Место своје хегемоније на Балкану — она нуди Румунији да са њом подели хегемонију према осталим; али она заборавља да таку хегемонију не може нудити онај ко ју је изгубио и да мора изазвати, после свега што је било, само жаљење!

Али поред тога недостатка такта овакав рад Бугара представља и увреду за управу једног народа који је отворено изјављивао своје жеље и разлоге због којих предузима извесне кораке. Румунија је толико јасно истицала да је равнотежа балканских држава оно што њу гони да уђе у рат са Бугарском, да су после тога предлози Бугарске отворено неповерење — изјавама Румуније. И Румунија је имала права да јавно одговори Бугарској да није исправка границе оно што је за њу главно, него спречавање на Балкану утврђивања ма чије хегемоније, неподељене или подељене међу двема државама. Према томе брзи пристанак Бугарске на територијалне уступке Румунији — не може учинити да Румунија занемари свој главни циљ, а још много мање — да против њега пође!

Ти поступци, који показују да Бугари не могу да замисле ни код кога, судећи, наравно, према себи, искреност политичких корака, могли су утврдити Румуне само у оном мишљењу које су они могли и до сада о њима стећи: да су Бугари нелојални и као побеђени, непријатељи и молиоци као што су били као савезници и победници!

Ми добро знамо да се Румунија налази у врло тешком и врло деликатном положају. Између Русије која не жели да Бугарска буде сувише ослабљена и Аустро-Угарске која би желела да између Румуније и Бугарске дође до посебнога уговора и савеза. Али Румунија је умела до сада да преброди све тешкоће и да дође до остварења својих захтева на својој југоисточној граници. Иако,

према положају у којем се Бугарска находила, Румунија није имала потребе да пролева крв ни својих синова, ни бугарских, она је на дипломатском пољу однела велику победу. Јер и поред тога што се находи у политичком савезу са Аустро-Угарском, она се није одрекла своје самосталне политике на Балкану и онда када је та политика ишла против жеља Аустро-Угарске; тако исто иако се према њој находи моћна заштитница Бугара — Русија, Румунија је са својом војском без препрека ушла у бугарско земљиште. Заиста, хвале достојна самосталност и рада, и политике једне мале државе којој би и понека велика сила, која се без потребе преже у туђа кола, могла позавидети.

Ми пак, са своје стране, морамо одати Румунији и нарочито признање. Иако смо, са Грцима, победили Бугаре, ипак би, по урођеној навици наших бивших савезника, можда рат међу нама још дуже времена потрајао, док се не би дошло до мира. Овако мешањем Румуније, колико је могуће било, објективним, уштеђене су многе жртве и Србима, и Грцима, и Бугарима.

Румунија је, сем тога, од свих балканских народа који не желе једнострано решење питања о надмоћности на Балкану заслужила нарочиту захвалност зато, што је изашла, са оружјем у руци, да брани принцип равнотеже на њему. Она је тиме показала да је то њено уверење за које је она готова крв да пролије.

Румунија је пошла у овом рату тешким путем, пуним незгода и препрека; али је због јачине свога уверења и тачности идеје која ју је водила до сада све савлађивала и остајала на своме путу. Нема изгледа, да ће она имати потребе да мења и своје уверење, и свој пут који су је до сада водили сигурном успеху.

VIII

У овоме рату сукобила су се два начела: животни интереси српскога народа и империјализам бугарског. И победило је оно начело које је животворно,

које је могло дати снагу народноме војнику. Јер српски народ добро разуме да му нема самосталности и живота без мора, без земаља које га са морем везују. Српски народ је земљорадник, он поштује земљу као светињу. Одузимање од Србије оне земље која треба да јој омогући економски напредак, насилно отуђивање од ње крваво стечене народне имаовине, које би требало да послужи као почетак подвлашћења бугарској, сасвим још сировој, држави и култури, улило је Србима, одмах у почетку, снагу која је знала само за победу. И тако су Срби потиснули из Македоније Бугаре, иако су Бугари све учинили, не бирајући средства, да свој успех осигурају. На превару су побили предстраже и војнике у логору на спавању, али на превари нису могли добити успех до краја. Њега је од сваких подвала и превара чувало тврдо убеђење српског војника, да се бори за свету ствар.

Бугарски империјализам, незајажљива пожуда за што већом земљом поникла је у главама бугарских политичара, бугарске врховне управе. У малој земљи, једва ослобођеној, са великим и преким задацима о почецима културности, то је вештачка биљка која се морала хранити вештачким начином. Она није могла пустити правога корена у народним срцима, и поред свега тога што су је у њима залевали патриотизмом и сталним декламовањем, да је Македонија, једино и „неподељиво“, бугарска. Народ је знао да је Бугарска добила доста земље и није разумевао напоре који су од њега тражени. И поред хероизма који није недостајао и овде бугарскоме војнику, он је морао подлећи. Јер и хероизам постаје неодољив и творачки само онда када је израз самоникле готовости, да се живот жртвује за правичну и свету ствар. Српско одушевљење за велику народну ствар победило је бугарску срчаност којој је недостајало унутрашње основице.

Србија је сада по други пут показала да јој у Македонији леже животни интереси и да је за њих готова

поднети и највеће жртве. И по други пут се цео свет могао уверити да јунаци са Куманова, Прилепа и Битоља не напуштају славне тековине својих победа. Србија је то показала на начин који је достојан једне, иако младе, ипак културне земље. Да је Србија изашла из ове борбе као културно надмоћнија према Бугарској, то нек покаже ово неколико паралела.

По злом удесу судбине за Бугаре уништење Књажевца од Бугара и заузеће Белоградчика од Срба дели само неколико дана. Иста војска која је разбила разбојничке хајке бугарске код Књажевца и код Зајечара и која је видела сва недела бугарска — заузела је Белоградчик на земљишту старе Бугарске. Становништво те вароши знало је за зликовачке трофеје Бугара: ако им о томе нису причале у самохвалисањима бугарске полупијане и разуздане чете, које су се из Србије вратиле, о томе су им могле сведочити похаране ствари које је срамна војска поштом слала из Белоградчика својим кућама. Плена је било толико, да је још и српска војска затекла неиспослате пошиљке. И становништво Белоградчика очекивало је освету, казну. Оно није могло веровати да им српска војска неће вратити зло за срамоту и у неверици, у само упола нормалном стању од страха, ничице је падала пред српску војску, љубећи јој стопе из захвалности. Јер српска војска никога и ништа такнула није, а српски командант је објавио целом свету да је под окриљем војске српскога краља која му гарантује сигурност у свима правцима. Народ тамошњи, сав раздраган и изван себе од одушевљења, који је иначе и по језику, и по обичајима једнак са нашим живљем у источној Србији, окитио је цвећем и венцима српску војску као праве ослободиоце своје. Ја сматрам да је, после књажевачких призора, овај акт српске војске доказ не само њене добре дисциплине, него још много више њене праве културе.

И мислим да нећу претерати, ако речем да је победа коју је српски н а р о д однео над својим доскорашњим савезником у племенитости коју је и овде, и другде показивао — не мање знатна од победе на бојном пољу.

Али ја овим нећу да речем да је у материјалној култури војска цара Фердинанда била на висини свога позива. То најбоље показује оне грозоте колере које је она око себе ширила. Има већ прилично времена, како је фактички престао рат са Турцима. На Чаталџи и на Једрену било је колере која је сатирала војску. Ту болест, која се данас санитетским мерама даје не само сузбити него и уништити, бугарска је војска пренела у Македонију и формално је сатарила свет тамо где се находила. Кочане, Штип и све крајеве где је био бугарски логор данас немилице уништава зараза коју су Бугари били дужни у својој војсци локализовати и не носити народу место ослобођења готово сигурну смрт. Српска војска која је имала колере под Једреном одавно ју је у клици угушила. И у томе је једна од великих разлика међу обема војскама.

Из овога се види да је у овоме рату победила не само праведна српска национална ствар него и већа култура, и духа и тела, над мањом културом. И цео образовани свет мора се овоме зарадовати. Јер и његова жеља не може бити, да у борби непријатеља победи само брутална сила, него културнија и цивилизованија нација која ће давати својом победом више гарантија, да ће је на добро употребити. Отуда се и може разумети, зашто Србија насупрот бугарским претњама, да ће Србију уништити, на делове раскидати и разорити, није никад слично одговарала. Она је само једно тврдила: да Бугарска не сме бити опасност за остале балканске народе. Јер бугарска државна управа води такву политику која је до сада била подједнако опасна за балканске народе, находила се Бугарска са њима у савезу или била њихов отворен непријатељ.

САДРЖАЈ.

Срби и Бугари у балканском савезу.

Карте:

Срби и Бугари у међусобном рату.

